

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

Professor *Sigfrid Svensson*, Lund: 50 årgångar
Rig 1

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Läroverksadjunkt fil. lic. *Anna Lisa Hyldgaard-Jensen*, Malmö: Vinlandskartan än en gång 5

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Gustav Ränk: Från mjölk till ost. Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stockholm 9

Lizzie Carlsson: "Jag giver dig min dotter". Anmäld av professor *P.-E. Wallén*, Lund .. 13

Jan Ling: Nyckelharpan. Anmäld av professor *John Granlund*, Stockholm 16

Guthorm Kavli: Trønderske trepaléer. Anmäld av docent *Sten Rentzhog*, Uppsala 19

Mats Rehnberg: Blå välling — sur sill. Anmäld av professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund 20

Hilding Pleijel: Husandakt, husaga, husförhör. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 21

Selma Frode Kristensen: Vid brunnen. Anmäld av docent *Mats Rehnberg*, Stockholm 22

Sten Lindroth: Kungl. svenska vetenskapsakademins historia 1739—1818. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 23

Albert Sandklef: Varbergs historia. Anmäld av förste antikvarien fil. dr. *Nils Ludvig Rasmusson*, Stockholm 25

Markus Leppo: Vaivasukot (Finnish pauper-sculptures). Anmäld av *Gösta Berg* 26

KORTA BOKNOTISER

Emblemata. — Norge 12. — Sander Rosén: Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering 27

Bengt Cnattingius: Kulturminnesvård i Östergötland under 40 år. — Danske historikere 1965. — Norrbotten 1964—65, d:o 1966 .. 28

Varbergs museum 1967. — Gertrud Grenander-Nyberg: Linodling och linnevävning .. 29

Ingemar Liman och Albert Wiberg: Väla skola. — Sven B. F. Jansson: Skansens runstenar. — J. J. Öller: Beskrifning öfver

Jemshögs sochn i Blekinge 30

Ystad — den räddade miljön. — Västerbotten 1967 31

Från Ystadsspråk till Strindbergsdrama 32

RIG · ÅRGÅNG 51 · HÄFTE 1

1968

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: Hovrättspresidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Stiftelsen Skansens direktör professor *Gösta Berg*

Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folkliivsarkivet, Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm NO. Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

50 årgångar RIG

Av *Sigfrid Svensson*

När den österrikiske folklivsforskaren och museimannen Arthur Haberlandt 1921 som föreläsare hade gästat Föreningen för svensk kulturhistoria uppmärksammade han i en reseberättelse särskilt det samarbete som i föreningen hade etablerats mellan arkeologi, etnografi och folk- och kulturhistoria. Han framhåller att till skillnad från kontinentens "antropologiska sällskap" hade i Sverige dessa vetenskaper gått samman i en kulturhistorisk förening.

Det var den 12 april 1918 som Föreningen för svensk kulturhistoria bildades i Stockholm på initiativ av ett antal yngre vetenskapsmän. Ändamålet var att bereda ökade publiceringsmöjligheter "åt forskare inom de rent kulturhistoriska arbetsområdena". Tidskriften *RIG* som började att utges samma år med Sune Ambrosiani som redaktör blev det främsta och inom kort också det enda organet för fyllandet av denna uppgift. Dess innehåll fick från början en mångsidighet som svarade till det samgående mellan olika kulturhistoriska discipliner som så starkt frapperat och tilltalat Haberlandt. Den uppsats som inleder *RIG*'s första årgång är också programmatisk härför: Nils Lithbergs Till allmogekulturens geografi. Den slutar: "Det är arkeologien och etnografien gemensamt som skola visa oss vägen till den mänskliga odlingens källor".

Ingenting är mer främmande för de svenska kulturhistorikerna än att betrakta den nordiska kulturen som något självsakat, skrev Haberlandt ytterligare i sin nämnda rapport, forskningen här syftar

istället till att kunna tolka lagmässigheten i kulturutbytet under olika tidsperioder. Den kulturhistoriska forskning som kommer till tals i *RIG* är i princip utan inskränkningar i tid och rum. Till enhetligheten bidrager dock att det i huvudsak gäller en forskning knuten till föremål och monument, varav följer att illustrationsmaterialet intager en viktig plats i tidskriften. Med åren har även en koncentration skett i ämnesvalet genom att nya publiceringsmöjligheter tillkommit för vissa kulturhistoriska specialgrenar. I centrum står dock nu som vid starten den intressekrets — i och för sig högst mångskiftande — som företrädes av Nordiska museet och motsvarande institutioner.

Tidskriftens namn, hämtat från den fornisländska diktningen, åsyftar att dess innehåll skall omfatta samtliga samhällsklassers kultur. Det programmet har också följts: här behandlas bondgårdar och borgarhem, herrgårdar och kungaslott, byar, fiskelägen och stadsplaner, hantverk och industri. I de konkreta tingen återspeglar sig livsföring och arbetsliv. "Sången om *RIG*", dikten om hur guden Heimdall vandrade omkring bland människorna, skildrar i sina korthuggna rader inte bara kläder och maträtter utan också de olika samhällsklassernas sysselsättningar. Det symboliska namnet på tidskriften är även i det hänseendet heltäckande.

Om en jämförande, över de nationella gränserna arbetande forskning har ovan talats. Vid tiden för *RIG*'s grundande blev också den etnologiska kartläggningen av det

egna landet aktuell. Representerar Lithbergs inledande uppsats den förra inriktningen ter det sig i varje fall nu efteråt inte som en tillfällighet, att den första uppsatsen i tidskriftens andra årgång var Sigurd Erixons klassiska Svenska gårdstyper. Även den sträcker sig dock utanför Sveriges gränser, en översiktskarta omfattar hela Norden inklusive Östersjöområdet i sydost. Särskilt blev Finland och de baltiska staterna aktuella efter första världskrigets slut och detta återspeglas också i Rigs tidigare årgångar.

En jämförande forskning är över huvud taget tillämpad i flertalet av Rigs rent etnologiska uppsatser, vare sig nu själva jämförandet är utgångspunkten eller har tagits i användning för lösandet av ett enskilt problem. De enbart beskrivande skildringarna hör till undantagen och torde i regel gälla ett nytt eller föga observerat material. Det väldiga insamlingsarbete som kommit till stånd under det gångna halvsekle har under perioden gett folklivsforskningen ett av dess främsta instrument: utbredningskartan. Erixons kartläggning av gårdstyperna var ett pionjärbete, i de senaste årtiondenas årgångar utgör utbredningskartor ett ofta återkommande illustrationsmaterial.

En tidskrift eller årsbok kan dirigera forskningen genom att uppställa bestämda tema för olika häften eller årgångar. Detta har aldrig skett i RIG. Dels har tidskriften saknat de härför erforderliga ekonomiska resurserna, dels skulle därigenom den funktion ha förlorats för vilken tidskriften tillkom: att bereda publiceringsmöjligheter för en fri forskning, varvid med "fri" vid denna tid närmast åsyftades en icke institutionsbunden. Men denna Rigs karaktär innebär dock ingalunda att tidskriftens redaktion arbetar som ett passivt fångstredskap som enbart sluter sig kring inström-

mande bidrag. Den har många gånger kunnat stimulera unga forskare att framlägga sina resultat genom att ställa en publicering i utsikt. Och inga förtroenden har en sådan betydelse som de man fått som ung. Att en yngre generation tidigt blivit intressenter har bidragit till stabiliteten i medarbetarkretsen, främst framträdande i recensionsavdelningen. Rigs omslag har växlat i utseende några gånger under det gångna halvsekle, men den eld som Ragnar Hjort ritade till det första omslaget finns alltså kvar som ett centralt emblem. Kontinuiteten går dock djupare än så. Av medarbetare i de första årgångarna möter Ernst Fischer, Sune Lindquist och Sigurd Wallin som författare även i de senaste. Den sistnämnde är en av Rigs mest verksamma recensenter.

Ett annat utslag av redaktionens aktiva verksamhet är att vissa ämneskretsar särskilt ofta återkommit i Rigs innehåll. Inom industrihistorien gäller detta de många bidrag som berör järnhanteringen under olika tider. Inom hantverkshistorien har guldsmedsyrket och dess produkter särskilt uppmärksamats. Ett stort antal uppsatser här om har publicerats under årens lopp, främst som resultat från Nordiska museets forskningsarbete för utgivandet av Svenskt silversmide och för förnyelsen av Gustaf Upmarks stora stämpelbok. Arkitekturhistorien är också rikt företrädd, särskilt i Rigs tidiga årgångar, som innehåller en rad väsentliga bidrag om nyare tidens profana arkitektur. I fråga om den folkliga kulturen är hela det mångskiftande området representerat.

I Rigs första årgång ingår som underrubriker Kulturminnesvård och Kulturhistoriska museerna. Tidskriften ville vara ett aktuellt organ som meddelade senaste nytt på dessa områden. Detta notismaterial krymper dock starkt redan i de närmast

följande årgångarna. Utrymmesbristen tvingade härtill och andra publikationer har senare övertagit denna underrättelse-tjänst. Rtg återspeglar dock genom hela halvseket att föreningen aldrig släppt sin målsättning att arbeta för en ökad kulturminnesvård, det gäller härvid ofta också att rädda ett för forskningen oersättligt pr-närmaterial. Viktiga initiativ och utredningar på området har gett anledning för föreningen att anordna diskussionsmöten, som utförligt refererats i Rtg. Men tidskriften har även innehållit enskilda starkt kritiska och väckande artiklar i dessa frågor, inlägg som i flera fall tidigast framförts i form av föredrag och därigenom kunnat ytterligare påverka den allmänna opinionen. Själv har artikelförfattaren efter dessa många år ännu i gott minne det anatema över nybyggnadsplanerna i Strängnäsdomens känsliga miljö som Sigurd Wallin utslungade vid ett föreningsmöte 1925 (Strängnäs förstörelse, tryckt i Rtg samma år). Även en rad undervisningsfrågor har vid olika tillfällen varit föremål för kritisk granskning i Rtg.

Sin aktuella karaktär har dock tidskriften först och främst genom sin recensionsavdelning. Denna har under olika perioder haft växlande omfång. Under den första tiden var anmälningarna mycket sparsamma, vilket kan förklaras av att Nordiska museets tidskrift *Fataburen* före omläggningen till årsbok hade en fyllig recensionsavdelning. Sedan denna upphört 1931 ställdes ökade krav på Rtg och recensionerna växte i antal och omfång efter det att Salomon Kraft 1933 inträtt som Rigs redaktör. Från 1947 har ett konsekvent uppföljande av nyutkommen kulturhistorisk litteratur varit en av tidskriftens huvuduppgifter. Kravet har därvid varit att recensionerna icke bara skulle vara refererande utan också granskande. De har också åtskilliga gång-

er framkallat en debatt som även tekniskt sett får ett annat intresse i en konsekvent utgiven kvartalstidskrift än i en halv- eller helårsskrift. På grund av bristande ekonomiska resurser måste dock tyvärr recensionsavdelningens redigering ofta stanna vid ansatser: det är svårt att bedriva en systematisk beställningsverksamhet av bidrag utan honoreringsmöjligheter. Luckor utfylles i någon mån genom "Korta boknotiser", som åsyftar att åtminstone lämna ett omnämmande av nyutkomna skrifter.

Rigs ekonomiska svårigheter är inte nya. De är praktiskt taget lika gamla som tidskriften själv trots det frikostiga ekonomiska stöd föreningen erhållit från enskilda medlemmar. Här skall särskilt nämnas föreningens v. ordf. under många år Carl Sahlin och dess båda skattmästare med lång familjetradition Sten och Bo Westerberg. Men tidskriften har från början dragit mycket dryga tryckningskostnader. Redan 1922 företogs en utredning om möjligheten att sammanslå föreningen med Svenska fornminnesföreningen. Vid depressionen tio år senare indrogs statsanslaget, varefter föreningen omorganiserades och en delvis ny generation forskare åtog sig ansvaret för Rigs fortsatta utgivande. Statsanslaget återkom men efter ett nytt decennium och i en ny kristid var det i farozonen igen. Som föreningens sekreterare skrev jag med anledning härav en artikel *Hotad kulturtidskrift*, som *Stockholms-Tidningen* införde på ledarplats (20/10 1942). Den har sin aktualitet även i dagens för Rtg kritiska situation. Några rader må återges:

"Denna tidskrift har utan någon svensk motsvarighet sin speciella fysionomi såsom ett forum för den kulturhistoriska forskning, som ofta rör sig på historiens, konsthistoriens, arkeologiens och etnologiens gränsområden. Rtg är vårt lands enda tidskrift med ett allmänt kulturhistoriskt program och dess samlade 25 årgångar utgöra också en källa av

bestående värde för kunskapen om svensk kulturhistoria. Nu har ecklesiastikdepartementet ihågkommit jubileet genom att meddela, att Rig i fortsättningen icke torde kunna påräkna vidare statsanslag — — —. Att staten måste spara förstå alla, men den utgiftspost det här gäller synes vara av så obetydlig ekonomisk effekt, att dess slopande närmast verkar demonstration. Man kan också demonstrera på motsatt sätt. Rigs motsvarighet i Finland heter Budkavlen. Med kvartalsmässig precision har denna tidskrift kommit som en hälsning från andra sidan Bottenhavet. Den kom lika punktligt under vinterkriget och den kommer alltjämt. Finland har alltså råd till ett offer för sitt kulturförsvär, som inte vi skulle ha!"

Rig fick behålla sitt statsanslag (det utgår nu genom Statens humanistiska forskningsråd via en särskild kommitté). Men de stigande tryckningskostnaderna (föreningens övriga kostnader är obetydliga) har gjort det helt otillräckligt. En betydande höjning erfordras för att Rig skall kunna fortsätta att utkomma på ett meningsfullt sätt.

Rig åsytar ej att vara en populärvetenskaplig tidskrift. Att den är vetenskaplig utesluter dock ej att den samtidigt är läsbar. Kulturhistoriskt vetande är nu en gång av så allmänsklig art att det kan tillgodogöras i stort sett av var och en utan att behöva vara särskilt tillrättalagt. Det är stimulerande att få uppleva forskarens upptäckarglädje, kombinationernas gång och slutsatsernas logik. Genom sin begränsning av bidragens omfång och därav möjliggjorda omväxling blir tidskriftens innehåll ock-

så lockande för en större läsekrets. Detsamma gäller aktualiteten i dess recensionsavdelning. Föreningen har också alltifrån början kunnat glädja sig över ett stort antal enskilda allmänintresserade medlemmar. Dessa har — vid sidan om medarbetarnas uppoftande intresse — varit den fasta grundval som under ett halvsekel möjliggjort Rigs utgivande. Det är redaktionens förhoppning att de också vill bära tidskriftens framtid.

*

I ledningen för Föreningen för svensk kulturhistoria har under dess 50-åriga tillvaro stått följande personer.

Ordförande: F. riksantikvarie Oscar Montelius (1918—21), universitetskansler Carl Schwartz (1922—26), justitierådet Joh. Hellner (1927—32), generaldirektör Gösta Malm (1933—37), borgmästaren sedermera statsrådet och landshövdingen Th. Bergquist (1937—46), statsrådet sedermera hovrättspresident Herman Zetterberg (1946—63), hovrättspresident Sture Petrén (1965—)

Skattmästare: Civilingenjör Carl Ramström (1918—20), civilingenjör Sten Westerberg (1921—56), civilingenjör Bo Westerberg (1959—)

Sekreterare: Fil. dr. Sune Ambrosiani (1918—32), docent Waldemar Liungman (1933), intendent sedermera professor Sigfrid Svensson (1934—38, 41—46), amanuensen sedermera förste intendent Erik Andréén (1938—40), museilektorn sedermera docent Mats Rehnberg (1946—58), förste intendent Marshall Lagerquist (1959—).

Tidskriftens redaktörer: Fil. dr Sune Ambrosiani (1918—1932), docenten sedermera rektor Salomon Kraft (1933—1946), förste intendent sedermera professor Gösta Berg och intendent sedermera landsantikvarie Gösta von Schoultz (1947—1953), museilektor Mats Rehnberg (1954—1958), professor Sigfrid Svensson (1958—).

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Vinlandskartan än en gång

Om vattenmärken och vetenskaplig datering

Av Anna Lisa Hyldgaard-Jensen

Då den märkliga Vinlandskartan (R. A. Skelton, T. Marston & G. Painter, *The Vinland Map and the Tartar Relation*. New Haven and London 1965) år 1957 drogs fram i dagsljuset i New Haven, USA, gällde det att datera detta dokument, som bl. a. kastade nytt ljus över upptäckten av Amerika. Man bestämde kartans ålder med utgångspunkt från vattenmärken, fig. 1, vilka dock inte finns på kartan — den är tecknad på pergament — utan på två andra handskrifter, av vilka den ena påträffades i samma band som kartan och den andra tidigare ingått i ett samlingsband för de tre skrifterna. Till dessa slutsatser kommer Marston i ovannämnda arbete (sid. 12—15) och hans bevisning, som bygger på paleografiska iakttagelser, överensstämmelsen mellan vissa maskhål i de olika skrifterna m. m., verkar övertygande. Detta är, så vitt jag förstår, den springande punkten i dateringen.

Nu till vattenmärkena! Fil. dr Salomon Kraft uttrycker i en artikel i *Rig* 1966 sina tvivel angående värdet av en datering med hjälp av vattenmärken, i synnerhet om dessa märken — såsom här är fallet — utgöres av oxhuvuden, det vanligaste västeuropeiska vattenmärket under en lång följd av år. Från omkr. 1325 till omkr. 1650 tillverkas papper med detta vattenmärke, som var omåttligt populärt. Kraft ger exempel på nordiska skrivelser från olika tid (Karlskrönikan, brev från Ivar Axelsson (Tott) och Kristian I), vilka varit försedda med detta vattenmärke och tycks mena, att den rikliga förekomsten av liknande vattenmärken gör dateringen osäker. De i Krafts artikel avbildade märkena visar dock väsentligt olika utformning av oxhuvudet.

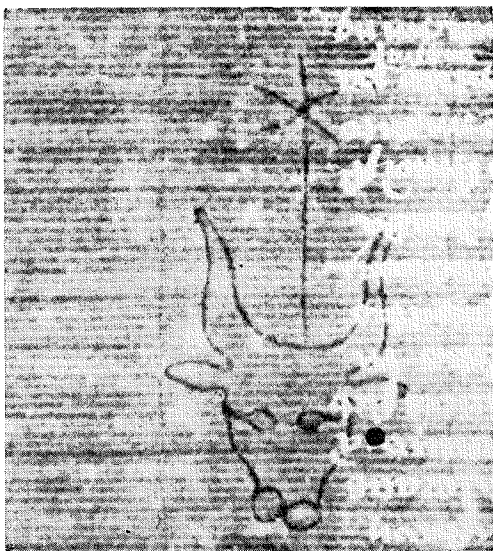
Då jag i min lic.-avhandling i tyska sysslat rätt ingående med datering genom vattenmärken — enkannerligen oxhuvuden från 1400-talet — vill jag här redogöra för tillvägagångssättet vid da-

teringen och särskilt uppehålla mig vid de vattenmärken, som finns i Vincenttexten och Tartarrelationen, Vinlandskartans grannar i det ursprungliga bandet.

Hur åstadkoms ett vattenmärke och hur länge användes det? Ett vattenmärke blev till genom att en figur, som formats i tunn metalltråd, fästes på den duk av metalltrådar, som bildade botten i en gjutform. Denna botten bestod av tätt lagda vågräta och glest placerade lodräta trådar. Vattenmärket fästes mellan ett antal lodräta trådar eller över dessa. Hur märket placerats i förhållande till de lodräta trådarna är av vikt för identifikationen. Vid den papperstillverkning, som här avses, var arbetet manuellt. Två män arbetade tillsammans, och för att undvika tidsspillan hade de två gjutformar. Dessa var av samma storlek, och vattenmärkena, som ju var ett slags kvalitets- och firmamärken, gjordes så lika som möjligt. Dock varierade vissa mått lätt, men variationerna inom ett formpar är mycket små, någon millimeters skillnad för vissa mått, medan andra överensstämmer helt.

Den ene arbetaren göt pappersmassan i formen, den andre lossade det just framställda arket, som trycktes mot ett filtunderlag. Den förste mannen fyllde därpå den andra formen med massa osv.

Gjutformarna var förbrukningsvara. Efter 800 ris eller 400 000 ark papper var de vanligen utslitna. På 1500-talet förbrukade en papperskvamn i Tyskland vid normal årlig drift, om den var i gång under hela året, 2 par gjutformar. Någon gång kunde ett vattenmärke överleva gjutformen. Kanske blev det en aning deformation vid överflyttningen till en ny form, kanske kom det att fästas på ett annat sätt i förhållande till de vertikala trådarna. Det är fortfarande viktigt att

1. Vattenmärke från Tartarrelationen, vilken påträffades inbunden med Vinlandskartan jämte en annan handskrift, Vincenttexten, med samma vattenmärke.

man jämför de vertikala och om möjligt även de horisontala linjerna i papperet. De senare är i regel svårare att iaktta, och de har inte heller medtagits i de stora uppslagsböckerna över vattenmärken.

Av det ovanstående torde ha framgått, att papperet från en papperskvarn med normal omsättning varierade något från halvår till halvår. Kan man identifiera det papper, varpå ett manuskript tecknats ned, så har man en säker terminus ab quo. (Skriften kan ju inte vara äldre än papperet!)

Dock ställer man strax frågan: hur länge kan papperet ha legat på kansliet eller hos skrivaren-avsändaren, innan det försågs med skrift? — Denna fråga besvaras i Piccard, Wasserzeichenkartei, Findbuch 1, sid. 10. Efter att i 40 olika arkiv ha undersökt 80 000 vattenmärken från tiden 1360 till 1650 har man funnit, att papperet, om det var av normal storlek och kvalitet, inom tre år blev taget i bruk för skrift. Vad beträffar tjänsteskrivelser och privat brevväxling förhåller sig denna regel till undantaget som 5 000 till 1. Vid skrivelser, som stannade på kansliet eller hos

skrivaren är förhållandet mellan regeln och undantaget något mindre än 5 000 till 1.

Papper av ovanligt format, t. ex. imperial och regal, och papper av särskilt fin kvalitet blev liggande längre tid. I gynnsamma fall kan *terminus ab quo* fastställas, men det kan ligga 20 år mellan tillverkningstiden och tiden för skrivandet.

Hjälpmedel vid dateringen. Vattenmärkesforskningen kom i gång under 1800-talet, men det första stora verket kom inte ut förrän 1907. Det var C. M. Briquet, *Les filigranes, I—IV* (andra uppl. utkom 1923 i Leipzig.) Boken är ett grundläggande verk och upptar 16 112 avbildningar av vattenmärken i naturlig storlek från 1282 till 1600. Märkena är av skiftande form och kommer ofta att stå som typ för en viss figur. Detta innebär tyvärr ett osäkerhetsmoment för forskaren (eftersom samma typ kunde förekomma under mycket lång tid). Dessutom är Briquets bok svåröverskådlig. Ett betydligt bättre verk, som bygger på Briquet, började komma ut 1962. Jag syftar på *Wasserzeichenkartei Piccard*, som utges i *Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg*. Hittills har utkommit *Die Kronen-Wasserzeichen, Findbuch 1*, 1962, och *Die Ochsenkopfwasserzeichen, Findbuch II*, 1—3, (Stuttgart 1966). En tredje del skall behandla det gotiska P:et och en fjärde del vissa heraldiska tecken.

Piccards verk är mycket överskådligt. Det är lätt att bland de 3 992 avbildade oxhuvudena finna det rätta, om det alls är avbildat. P. utgår från bilden. I en knapp schematisk översikt finner man snart rätt avdelning. Vi söker nu efter de "glasögonförsedda" oxhuvudena, som finns i Vincentmanuskriptet och Tartarrelationen. Avd. VII har några sådana vattenmärken. Nr 605, fig. 2, visar även den sneda nosen, som vi har i våra manuskript. Nu tar vi fram linjalen och börja mäta. För just denna typ av vattenmärke tas 4 mått, jfr fig. 3: a = avståndet mellan de vertikala trådarna i gjutformen; samtidigt anges över (eller mellan) hur många trådar märket är fäst; 11 betyder två trådar.

b = bredden mellan öronspetsarna

c = avståndet mellan hornspetsarna

s = stångens längd från hjässan till stjärnans mitt. Här följer dels måtten i mm hos Piccard dels de mått jag fått fram vid mätning av avbildningarna i samband med Vinlandskartan.

Piccard VII 605

- a 11 37
- b 31—32
- c 27
- s 31

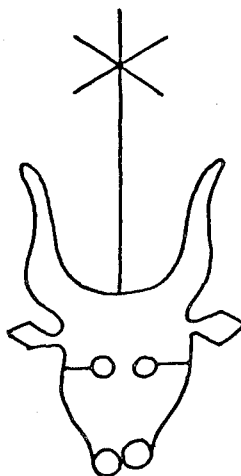
Tartarrelationen, Vincenttexten

- a 11 37
- b 31
- c 26—27, en hornspets otydlig; svårt att mäta
- s 31

I index finner vi om VII 605, att detta märke påträffats i Heilbronn åren 1437 och 1438.

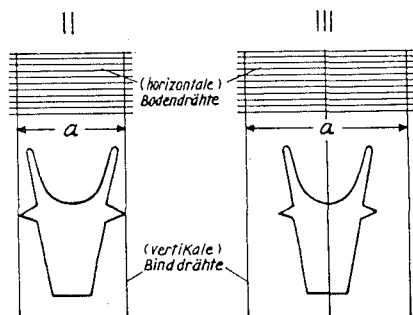
Ovanstående jämförelse visar att vattenmärkena i Tartarrelationen och Vincenttextens synes identiska med Piccard, II, avd. VII 605. Vid den förfrågan jag för säkerhets skull gjort till Hauptstaatsarchiv, Stuttgart angående detta bekräftades min uppfattning. Karakteristika för VII 605 tillåter — enl. Staatsarchivdirektor Miller — knappast någon förväxling med andra vattenmärken. Användningstiden sattes av honom till 1436—1440.

Den uppmärksamme läsaren finner nu, att jag kommit fram till nästan samma datering som Allan Stevenson i The Vinland Map and the Tartar Relation. Han har gjort sin undersökning med hjälp av Briquet och till 99 % identifierat märkena med Briquet nr 15056. Dock förefaller det honom på grund av märkets placering i förhållande till de lodräta trådarna, som om Briquets avbildning var något litet yngre. Märket synes ha glidit mellan bindtrådarna. — Skillnaden i de båda tidsbestämningarna, Briquet: omkr.

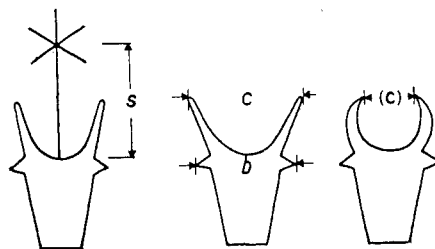

2. Vattenmärke från 1437 och 1438. Jämför med fig. 1, som har samma mått men avbildats från motsatt sida av papperet; spegelvändes märket framstår den fullständiga identiteten. Ur Piccard II: 2, avd. VII, nr 605.

1440, och Piccard: 1437—38, är praktiskt taget obefintlig. Den senare tidsangivelsen innebär ju endast, att man nämnda år påträffat märket i en daterad källa. Papperet kan ha varit nyttillverkat eller ha legat ett par år, innan det försågs med skrift. Piccard har vid utarbetandet av sin Findbuch II, dvs oxhuvudvattenmärkena, tagit hänsyn till 24 000 dylika vattenmärken. Han bygger sina dateringar på entydigt daterade papper med vattenmärken och har genom massundersökningar sökt fastställa mellan vilka år papper med identiska (ej liknande!) vattenmärken försågs med skrift. De avtryckta vattenmärkena

3. Mätning av vattenmärken. Bilden visar vilka mått och övriga storheter (t. ex. antalet vertikala bindtrådar) som är relevanta vid jämförelsen mel-

lan oxhuvudvattenmärken och hur dessa mått tas. Ur Piccard I: 1, s. 105.

i naturlig storlek, som finns i uppslagsböckerna, anses inte vara tillräckliga för att forskaren själv skall kunna datera efter dem. I inledningen till Findbuch I uppmanar förf. läsaren att vända sig till Hauptstaatsarchiv Stuttgart med frågor angående datering. Till frågan skall fogas en kalderad bild av vattenmärket i fråga samt av såväl de lodräta bindtrådarna som de vågräta botentrådarna omkring märket. Piccards böcker tar endast upp de mest typiska märkena. Resten finns — om den är medtagen — i det omfattande kartoteket (nu ca 75 000 vattenmärken) i Stuttgart. Dr Kraft uttryckte farhågor över dateringsförsök med hjälp av vattenmärken, särskilt då dessa var av det allra vanligaste slaget, nämligen oxhuvuden. Själv tycker jag man bör vara glad, om det påträffade vattenmärket är ett oxhuvud. Denna grupp är ju nu så väl genomforskad, att man har stora möjligheter att identifiera märket i fråga.

Varför just oxhuvuden? Att oxhuvudvattenmärket var vanligare än något annat äldre europeiskt vattenmärke torde ha framgått av ovanstående. I själva verket lär oxhuvudena utgöra en fjärdedel av alla hittills undersökta äldre vattenmärken. Atskilliga teorier finns om märkets ursprungliga innebörd, men ingen av dessa verkar vederhäftigare än den andra, varför jag avstår från att referera dem. Vad som däremot tycks stå fast är följande. Italienarna var skickliga pappersfabrikanter, och deras med oxhuvudvattenmärke försedda papper hade stor spridning. Oxhuvudet var ett kvalitetstecken, och andra tillverkare la-

de sig till med liknande märken för att visa att också de gjorde prima vara. Ravensburg i Tyskland märkte sitt bästa papper med oxhuvuden, en enklare kvalitet med horn. Enligt statut från Bologna 1389 *måste* pappersfabrikanterna använda två olika kvalitetsbetecknande vattenmärken, vilka inte fick bytas ut. Oxen har även i andra sammanhang fått symbolisera styrka och uthållighet. Kanske var detta skälet till att man valde oxhuvudet för den bättre kvaliteten. Kanske spelade slumpen huvudrollen härvidlag. Fast står emellertid att det goda papperet såväl i Italien som i åtskilliga andra länder försågs med just detta vattenmärke.

*

Själv har jag ett par gånger haft turen att i Piccards verk återfinna just det oxhuvud jag sökte. Alla mått stämde, så att jag kunde vara säker på min sak. Med en marginal på 8 år kunde jag med hjälp av ett par vattenmärken datera ett lågtyskt lagmanuskript. — Av de i nr 4 av Rig 1966 avbildade vattenmärkena lyckades jag — med största sannolikhet — identifiera märket, som finns i Ivar Axelsson (Totts) skrivelse från 1470. Ett mått saknas, eftersom inga uppgifter finns om bindtrådarna. Men de övriga måtten överensstämmer med Piccard VII 124, ett märke som man funnit på en mängd skrivelser i Basel, Köln, Düsseldorf m. fl. platser och som daterats till 1472—74.

Vattenmärken är, under förutsättning att de blivit väl undersökta och klassificerade, ett utmärkt fint dateringsmedel.

Summary

The Vinland map once more On the watermarks and scientific methods of dating

In an essay in Rig, 1966, Salomon Kraft discussed the dating of the Vinland map. He expressed doubts about the value of a date arrived at by means of a watermark in the shape of the head of an ox, one of the commonest watermarks during a very long period of time. The present writer believes that such doubts are unjustified. She gives an account of how watermarks were produced, from which it is clear that those on the paper from a particular paper-mill with a normal turn-over varied somewhat from one half-yearly period to the next, as the mould gradually wore down.

The writer refers to an investigation by Piccard

which states that ordinary paper was used within three years at the latest. Using his published works, she also makes a comparison with the watermarks relevant to the Vinland map, fig. 1. She notes that the watermark Piccard II, section VII:605, fig. 2, found in 1437 and 1438, is identical with those in question. This result, then, agrees with the dating to c. 1440 which has been arrived at by other means for the documents discovered together with the Vinland map. As a general conclusion, the writer points out that watermarks can be an invaluable means of dating.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

GUSTAV RÄNK: *Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige*. Nordiska museets handlingar 66. Stockholm 1966. 207 s., 63 fig. Pris kr 34:—.

Med detta arbete, som redovisar resultaten från mer än ett decenniums undersökningar, har professor Ränk lämnat ett viktigt bidrag till svensk folklivsforskning. Den centrala ställning som mjölkhushållningen intog i vår gamla bondekultur gör att man med tillfredsställelse måste hälsa varje nytt försök till analys av dess komponenter. Förf. har också tidigare publicerat flera viktiga förstudier till denna bok. Ämnet är emellertid av en betydande svårighetsgrad, framför allt på grund av den vaga och ambivalenta terminologien på detta område. Samma ord kan på skilda platser beteckna ganska skilda företeelser och själva indelningsgrunderna kräver för att kunna förstås en hög grad av inlevelse i folkligt tänkesätt. Man märker det särskilt tydligt, när denna nomenklatur konfronteras med ett modernt naturvetenskapligt betraktelsesätt.¹ Förf. har på många punkter hjälpt till att skapa klarhet beträffande de olika termerna och fixera deras betydelse.

Det faller sig naturligt att de båda utförligaste avsnitten i framställningen behandlar å ena sidan skörosten, en term som förf. på goda grunder vill lansera för vad man hittills vanligen kallat surmjölkstost, å andra sidan löposten. I ett inledande kapitel undersökes emellertid de olika surmjölkstyperna, under skörosten behandlas särskilt utförligt den s. k. gammalosten, som fått sina egenskaper genom långvarig lagring, och sist följer en ingående och värdefull översikt över några osträtter och några ostens biprodukter.

Förf. har bedrivit omfattande fältundersökningar rörande sitt ämne i olika delar av landet och även i norska bygder, en omständighet som på många sätt genomlyser hans framställning. Därtill känner han grundligt det traditionsmaterial

som insamlats i de svenska folkminnesarkiven. Också i litteraturen är han väl bevandrad, även om naturligtvis ett och annat kan vara att tillägga. Material och slutsatser framlägges på ett klart och redbart sätt och i en nästan oklanderlig språklig dräkt. Endast i något enstaka undantagsfall ("högre ständers", s. 78!) kan man spåra att förf:s modersmål inte är svenska.

I det följande kommer att meddelas några randanmärkningar till olika avsnitt i avhandling- en och jag följer därvid ordningen i förf:s framställning.

Ett avsnitt om tätmjölken (s. 18 ff) upptar till förnyad behandling frågan om användningen av de båda växterna *Pinguicula* och *Drosera* i mjölkhushållningens tjänst (jfr förf. i *Folk-Liv* 24—25, 1960/61, s. 65 ff). Det synes efter de senaste naturvetenskapliga undersökningarna inte längre möjligt att tillägga dem någon koagulerande verkan. Men det är ändå svårt att tro att en så allmän och sedan länge betygd föreställning helt och hållet skulle bottna i övertro. Kanske är förklaringen den av Raili Forsén (anf. arb., s. 13) angivna: "Für die meisten im vorhergehenden beschriebenen Herstellungsverfahren von Langmilch kann man eine bakteriologische Erklärung finden. Durch verschiedene Zusätze [och Forsén anför ett flertal sådana] wurde die Menge an leicht zugänglicher Stickstoffnahrung erhöht. *Die Enzyme der fleischfressenden Pflanzen habe wahrscheinlich das Gleiche bewirkt.* Für das Gelingen der Langmilch ist es ausschlaggebend gewesen, dass die richtige Mikroflora entweder durch die Verwendung von Untermilch oder aus den gebrauchten Gefäßen in die Milch gelangte, und dass die Säurerungsverhältnisse die richtigen waren."

Berättigad uppmärksamhet ägnar förf. åt användningen av perforerade keramiska kärl i samband med skörosttillverkningen. Ännu kan emellertid inte arkeologernas försök att tolka de förhistoriska kärnen på detta sätt anses helt säkerställda. Det måste sålunda ha varit svårt att tillverka skörost i den praktfulla lerkruka med kraftigt förträngd mynning från Vallhagar på Gotland som Ränk avbildar s. 48. Det finns också

¹ Jfr t. ex. nu Raili Forsén, *Die Langmilch* (Pitkäpiimä), 1966, och där anförda arbeten av Gerda Nilsson och Ragnar Nilsson.

mera jämförelsematerial från nyare tid än vad förf. känner till.²

När förf. skildrar, hur man i Småland brynte skörosten i eldsken (s. 51) kan man erinra om att detta även var fallet på Gotland. Th. Erlandsson uppger härom att man "pressade ostmassan så hård den kunde bli, varefter osten lades upp på ett "breidä". Så vispade man ett ägg, beströk osten därmed och stekte den sedan mot elden på en "rist", då den fick en vacker gulbrun färg."³ Också på Halligen i Nordfriesland blev skörosten, sedan den pressats i ett fyrkantigt ostkar, "im Feuer gebacken".⁴

I samband med behandlingen av den mjuka jästa skörosten framhåller förf. den s. k. knappostens svaga ställning i Sverige (s. 67). Det har då sitt intresse att se att en viss import av sådan förekom, t. ex. till Stockholm 1637 10 skock och 1640 inte mindre än 480 skock d.v.s. 28 000 st.⁵ 35 skock "knopkes" importerades även 1661 över Dalarö.⁶ Förf. har över huvud taget inte intresserat sig för det fängslande problemet vilka utländska ostsorter som var gängse hos oss i äldre tid. Det är riktigt att importlistorna vanligen endast skiljer på sötmjölks- och surmjölksost, därtill "grön ost", men också skotsk ost, holländsk ost och pommersk ost förekommer. Uppgifter härom finnes på sina håll även i annan litteratur, vartill kommer att de svenska ostsorterna då och då jämföres med de utländska. Jag erinrar endast om vad Fr. Wilh. Schubert säger 1817 om "den namnkunniga kronosten, som kommer från Herjeådalen" och som ingick både i krono-, kyrko- och prästtionde: "Denna ost är ganska fet och välsmakande. Som färsk är han nästan flytande liksom Schweizer-ost från Uri; efter ett

² Litet förvirrande verkar det, när han som exempel på "sådana perforerade lerfat för skörberedning" i danska museer avbildar ett järnålderskärl från Bornholm (fig. 12). Förf. hade hellre bort hänvisa till, låt oss säga, Ole Højrup, Landbokvinden, 1964, s. 80 f.

³ Erlandsson, En döende kultur. Andra saml., 1935, s. 182.

⁴ J. Konietzko, Die volkstümliche Kultur der Halligenbewohner. I: Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde 9 1951, s. 176.

⁵ Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling 2:11, 1905, s. 708, 789.

⁶ Boëthius-Heckscher, Svensk handelsstatistik 1637—1737, 1938, s. 702.

år blir han fast och stadig."⁷ Eller när Alessandro Bichi redan 1696 uppger att man i Sverige eftergjorde Parmesan-ost på ett så förvillande sätt, att han säger sig ej ha kunnat skilja denna tillverkning från den italienska.⁸ Vad nu knapposten beträffar var smaken olika. N. R. Brocman mötte 1754 i Lettland en bonde med en halvtunna sådana till salu. De var "som Cylindrar en god finger långa och 1½ tum i Diametre" och "göras här öfwer alt i Curland på herregårdarne." "De åtos," säger Brocman, "i Riga för Delicatess, men efter min mening äro de bättre bonde- än herremat. De ha en smak af twål och gå trögt ned."⁹

Undersökningen om gammalosten är värdefull och klagörande. För dess eventuella medeltida anor hänvisar förf. till förekomsten av gammal ost vid sidan av ost i biskop Brasks matordningar (s. 83). Det är emellertid ovisst, hur mycket man vågar bygga på en sådan terminologisk överensstämmelse. I den äldsta i Tyskland tryckta kokboken avbildas en rund "Alter käss", men med en stämplad ornering på översidan som knappast låter sig förena med den nordsvenska gammalostens konsistens.¹

Till frågan om fårostens ställning inom den planhushållning som Gustav Vasa genomförde på kungsgårdarna (s. 95 ff) kan nu fogas ett inlägg av Bertil Boëthius, som visar att komjölksost: på 1550- och 60-talen i mindre omfattning tillverkades även vid Borns hytttegård.²

När förf. uppger att det från hela södra Sverige finns uppgifter om inblandning av kärnmjolk i ostmjölken (s. 98) kan åter hänvisas till von Schubert, som i Jämtland 1817 bl. a. serverades "färsk skarpost, så mogen att jag åt den i stället för bröd. Den tillredes av tjärnmjolk, hvartill man slår söt mjolk. Beströdd med säcker smakar den allrabäst."³

Jag är inte övertygad om att förf. har rätt, när han betraktar gäddmagar mera som kuriositeter

⁷ Resa genom Sverige 2, 1825, s. 657. — Denna källa, där osttillverkningen uppmärksammas i olika sammanhang, har över huvud inte begagnats av förf.

⁸ Alessandro Bichis resa. I: Ymer 1890, s. 50.

⁹ Aleksander Loit, En resa genom Östersjöprovinserna år 1754. I: Svio-Estonica 12, 1954, s. 134.

¹ Küchenmeisterei (um 1450), ed. H. Wegener, 1939, s. 11.

² Boëthius, Kopparbergslagen, 1965, s. 340.

³ v. Schubert, anf. arb., s. 625.

än som verkliga löpningsmedel (s. 100). Det finns flera vederhäftiga gamla belägg på deras användning⁴ och när förf. säger att ”de är mer eller mindre säsongbetingade och sålunda tillfälliga hjälpmedel, som säkerligen endast tillgripits vid brist på mera vanliga löpningsämnen”, kan här emot invändas, att redan den av honom anförde Nicolaus Lundius på 1670-talet säger att lapparna torkade gäddtarmarna för senare användning.⁵ Vid omnämnandet av den en smula tivelaktiga användningen av växtämnen som löpemedel (s. 104) skulle förf. ha kunnat tillfoga en iakttagelse av en svensk resenär som i Spanien under en resa 1902 såg, hur tjänsteflickorna satt och ”plockade sönder ärtskocksblommor, vilkas ståndare i Andorra användes i stället för löpe vid ostberedning.”⁶

Termen ’kasost’ känner förf. bl. a. från ett par uppteckningar från Ljusnarsberg i Västmanland (s. 106). Han hade härtill kunnat lägga en sådan från 1890-talet om västgötaknallen som kom till Siggebohyttan i Linde socken och blev bjuden på mesost, men sade sig bli sjuk av sådan:

”Först göra de ost,
sen göra det osta-ost,
och sist göra de mansfördärv,
så ingen kan gå vägen fram.”

Upptecknaren har tillagt: ”Därmed menade han det som, då mesost kokas, bildas överst i grytorna bland vasslan och som i bärgslagen kallas kasost.”⁷ Denna betydelse överensstämmer med den som anges av Maja Forsslund från Ljusnarsberg: Om man kokar vasslan till mesost och grytan sjuder och det kommer upp ost till ytan, det kallar dom kasost, den är dom så snåla på. Dom åt den för det mesta som maträtt, inte på smörgås (ULMA 2977). Det är inte lätt att infoga denna kasost i förf:s resonemang om komponenten kasost och dess betydelse (jfr även s. 167).

⁴ T. ex. från Finland Fr. J. Forseen, Uträkning och beskrifning öfver Esbo Sockn år 1752, 1916, s. 26.

⁵ Jfr även G. von Düben, Om Lappland och lapparne, 1873, s. 142: magsäckar ”af gäddor, röding och börsting, hvilka torkas och förvaras i en liten mjölkkgägg.”

⁶ Birger Mörner, Ur mitt irrande lif, 4:e uppl., 1925, s. 173.

⁷ Erik Bore, Sägner och händelser. I: Svensk landsmål B 31, 1934, s. 87 f.

Den äldsta litterära uppgift jag känner om ett ostkar möter i Heliga Birgittas Uppenbarelser, där det på ett ställe heter: ”Men du, min brud, bör vara såsom en ost och din kropp såsom det ostkar, vari osten formas, ända tills den fått karets form.”⁸ Tyvärr får man ingen uppgift om formen och arten av kar. Förf. har sammanställt goda uppgifter härom från nyare tid, både i de museala samlingarna och i litteraturen. Den mest populära var, som han framhåller, den fyrkantiga och han visar att den löst sammansatta och isärtagbara formen snarast är en specialitet för de nordiska länderna (s. 117 f). Han hänvisar därvid inte till den praktfulla, av Carl R. af Ugglas framdragna bilden på antemensalet från Angered i Västergötland, daterad 1699, men han återger denna i annat sammanhang (s. 52). Däremot har han inte uppmärksammat att det i Nordiska museet finns en äldre motsvarighet till denna bild, nämligen en målad glasruta, daterad 1621, från Forsa socken, Hälsingland. Man ser där ”Hüster Sigrin”, dvs. Hustru Sigrid, en kvinna i mode-dräkt, hållande i ena handen en tennkanna med öl och i den andra en fyrkantig ost, mönstrad med prickar. Kvinnan som står mitt i ett landskap skänker alltså den besökande dryck och tilltugg.⁹

Den helt yttäckande rutorneringen på Angeredskosten har många paralleller i senare tid, men dessutom kunde initialer och årtal inpressas i osten. Enastående är den av förf. avbildade stämpelein från 1677 i Smålands museum (s. 120). Sannolikt har emellertid en sådan rikare ornering varit vanligare än vad det bevarade materialet visar. Den ost, ”i omkretsen större än ett ploghjul”, som Heberer von Bretten 1692 bjöds på i Skärkinds prästgård i Östergötland och som fick stå kvar på bordet under hela måltiden, var prydd med ”följande vers med tydliga bokstäver alldeles som vore de pressade i en form:

Non presentetur
Nisi festa dies celebretur

Det är

En ost man ej framställa plär
Om ej en fest man firar här.”¹

⁸ Enl. Tryggve Lundéns övers. 1, 1957, s. 128.

⁹ Philibert Humbla, Målade fönsterrutor. I: Från Gästrikland 1948, s. 47 ff, avb. s. 50.

¹ Övers. från det tyska originalet. — Ränk anför Heberer s. 121 men nämner inget om inskriften på osten.

När Oslobiskopen Jens Nilssøn i september 1593 besökte Sande i Vestfold fick han genom prästen som gåva "en firkantet hallensk ost". "Den store ost" kvarglömdes men hämtades senare av två man.² Den intressanta frågan om ostarnas storlek har berörts av förf. men inte blivit mera ingående behandlad. Både i äldre räkenskaper och i litteraturen finns åtskilliga användbara uppgifter härom. De fårostar som ystades på Gripsholm 1554 tycks sålunda, för att endast ta ett exempel, ha varit av ganska normal storlek eller 1,3—1,7 kg.³ Vad komjölkostarna beträffar erinrar förf. efter John Granlund om de ostar som på 1600-talet sändes från Halland till danska hovet och som vägde 2 à 3 lispund (s. 121). Detta vill alltså säga 18—27 kg. Han hänvisar också till de s. k. prästostarna i södra Sverige — och inte bara där! — som vanligen var större än dem som ystades för eget bruk. Stora var ofta även de västgötaostar, resp. smålandsostar, som ända från 1500-talet var mycket uppskattade som presenter och som sådana skickades runt i hela Sverige. I det sammanhanget kunde förf. ha citerat en passus i Johan Runius dikt *Nimrods Skäckta, Til Göteborgs Beröm*:

"Året ey sant? Wästgöthar i alt drifwa handel å wandel,

Sälga i tro, där matkara bo stora Wästgötha ostar,

Sen på en dag är lyst te behag åt Grannara bära, Miölken i hop wäl sextijo stoop, hwad i dag gör en annan,

Ostar i morgon igen från sig til miölkrijka Gran- nen!"⁴

Om Runius menar att 60 stop, dvs. c:a 80 liter, användes till en enda ost, kan som jämförelse meddelas, att en kokbok från 1800-talets början uppger att man vid ystning tager "ända till 20 kannor, hwaraf blifwer en stor ost."⁵ 20 kannor motsvarar ungefär 52 liter.

Förf. tror emellertid inte på de jättestora ostarna, de som likt dem hos Olaus Magnus måste bäras av två karlar. Han menar att det här gäller "vandringshistorier utan större verklighetsgrund

som var kända såväl i Sverige som i andra länder." Han har dock därvid förbisett att vi har ett säkert svenskt belägg på en sådan ost i gammal tid. Enligt en uppgift i Carel van Manders *Het Schilderboek* (1604) mottog den namnkunnige holländske målaren Jan van Scorel 1542 av Gustav Vasa som ersättning för en Mariabild en gåva, bestående av en kostbar ring, en mårdskinns-påls, en släde med full utrustning för en häst och därjämte en svensk ost, vägande 200 skålpund. Såsom Olof Granberg visat bekräftas denna uppgift av en bevarad fullmakt, utställd den 11 september 1542, att mottaga brev och uppbära gåvor.⁶ Osten vägde alltså 90 kg och bör ha behövt bäras på en bår av två personer, precis som Olaus bild visar.²

Goda uppgifter har förf. sammanställt om löpeostens torkning och lagring (s. 132 ff). I en västsvensk bygd som jag känner särskilt väl (Frändefors sn på Dal) använde man på 1870-talet två slag av "osthäckar". Den ena var en trekantig, tavlettliknande hylla med plats för två eller flera ostar som spikades upp inomhus, den andra en fyrkantig spjalbur som hängdes upp fritt i ett träd. De träd som användes för detta ändamål kallades "osträden". När förf. talar om osthäckarna på stolpar kan det ha sitt intresse att nämna den association som Claes Rålamb fick, när han såg vaktornen i den ungerska staden Debrecen 1657: "Der man först kommer in i staden är mitt uppå gatan uppbygdt högd i wädret ett tingest som ett swänkt Ostbände eller Dufwehus, dock otäckt ungefär 2 Ahlnar i fyrkant, der står en Karl uppå som håller wackt och gifwer tillkiänna när Trouper ankomma på fältet, eller när elden i staden löös kommer."⁷

Som variation till den av förf. nämnda lagringen av ostar i spannmål eller i humle kan nämnas att sådan i Danmark skett i jord eller sand, gärna steril havssand, alltså samma metod som rekommenderas i Coleri svenska upplaga.⁸

I förbigående nämnes raffinemanget att då och då bestryka osten med brännvin eller sticka små hål i skorpan och fylla dem med brännvin eller

² Biskop Jens Nilssøns *Visitatsbøger*, 1885, s. 94 f.

³ Enl. räkenskaper tryckta hos O. Eneroth, *Herregårdar uti Södermanland*, 1869, s. 296.

⁴ *Samlade skrifter*, Sv. Vitt.-samf.:s. uppl., 2, 1934, s. 15.

⁵ *Cajsa Weltzins kokbok*, 1804, s. 291.

⁶ Granberg, Jan van Scorel och Gustav Vasa. I: *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 5, 1882—84, s. 268 f.

⁷ Rålamb, *Diarium* (*Historiska handl.* 37:3), 1963, s. 64.

⁸ Axel Steensberg, *Bondehuse og Vandmøller*, 1952, s. 217 f.

konjak — även portvin kunde förekomma. Alla sådana metoder anses av våra moderna ostkännare vara helt förkastliga⁹, men de har varit vanliga långt fram i tiden. Den clake P. G. Ahnfelt skrev en gång om en förbigången biskopskandidat de trösterika orden:

”Ty säkert var du så kompetent som mången av desse fete prostrar som ”hedersröster” fått till present och lukta bränvin som gamla ostar.”¹

Man kan med dessa metoder jämföra vad Carl von Linné yttrade om den engelska osten — någon motsvarighet till det tillvägagångssätt han skildrar är så vitt jag vet inte känt från vårt land: ”Ibland all ost är den engelska den bästa, emedan creaturen der ha ett skönt bete. Serdeles blir den osten bäst och ganska wälsmakande, som legat i win. Engelsmännen bruka mycket, då de få hem sina winer från Spanien, at lägga en ost insydd i ett linkläde, uti winfatet. De säga at winet födes af osten, och osten får en angenäm smak och står sig bättre.”²

Bland den av förf. utnyttjade litteraturen saknar jag slutligen N. E. Hammarstedts lilla uppsats Några konfektens föregångare³ med dess uppgifter om messmörsbullar eller mesostkakor från Gästrikland och om de stämplar som användes för orneringen av dessa. Här tillsattes messmöröt inte blott kardemumma, kanel, socker och något vetemjöl utan även ägg, både gulan och vitan (jfr s. 166).

Ett och annat skulle väl kunna vara att anföra även till andra avsnitt av Gustav Ränks grundläggande bok om ost och ystning. Det sagda torde emellertid vara tillräckligt för att visa hur lärorik och stimulerande hans framställning är. Den kommer med all säkerhet att bli mycket utnyttjad.

Gösta Berg

LIZZIE CARLSSON: ”*Jag giver dig min dotter*”. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia, 1. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. 1: bd 8. Stockholm 1965. 326 s. ill. Pris kr. 21:—.

Den svenska äktenskapsrättens historia är fortfarande till stor del oskriven. Under de senaste åren har det emellertid kommit flera viktiga arbeten på detta område. Ivar Nylander har i sitt arbete ”Studier rörande den svenska äktenskapsrättens historia” (1961, rec. i Rig s. år) skildrat skilsmässoinstitutets utveckling fram till 1810 års lagstiftning. Lizzie Carlsson, som redan tidigare i skilda uppsatser behandlat centrala äktenskapsrättsliga problem, har i det arbete, som här skall anmälas, lämnat en grundläggande framställning av formerna för äktenskaps ingående i svensk medeltidsrätt. Slutligen har Arthur Thomson nyligen utgivit två arbeten på gränsområdet mellan äktenskapsrättens, straffrättens och kyrkorättens historia, nämligen ”Otidigt sängelag” (1966) och ”Hävdande under äktenskapslöfte” (1967).

Lizzie Carlsson redogör inledningsvis för de källor hon lägger till grund för sin framställning liksom för den metod hon applicerar på sitt material. Vad först metoden beträffar, så tar förf. (s. 14) här ställning till två omstridda frågor. Den ena frågan gäller, hur pass renodlat germansk den rätt är, som man påträffar i de nordiska medeltidslagarna. Förf. kritiserar här en modern riktning, som enligt hennes mening ensidigt vill finna uttryck för påverkan av framförallt kanonisk rätt i medeltidslagarna. Självfallet får denna påverkan inte överdrivas, men man får heller inte, som en äldre tid gjorde, tro sig i lagarna finna uttrycket för en rent germansk rättsordning.

Den andra och besvärligare frågan gäller, huruvida de olika germanska lagarna skulle kunna ledas tillbaka på en ursprunglig, allmängermansk rättsordning. Man har länge ansett sig genom jämförelser mellan likartade regler i olika germanska lagar kunna i viss utsträckning rekonstruera en germansk ”urätt”. Förf. accepterar denna metod och menar, att det på rättens område måste finnas en gemensam källa på samma sätt som det måste ha funnits ett germanskt urspråk. Just denna analogi mellan rätt och språk har emellertid ifrågasatts av Rehfeldt.¹ Han framhåller, att

¹ Bernhard Rehfeldt, Grenzen der vergleichenden Methode in der rechtsgeschichtlichen For-

⁹ Stig Wilton och Ernst Nathorst-Böös, Om ost, 2:a uppl. 1959, s. 99.

¹ /Ahnfelt/, Biskopsvalet i Lilla Salamanca, 1855, s. 50.

² Linnés Dietetik, Kollegieanteckningar, 1907, s. 160.

³ Fataburen 1907, s. 179—184.

medan språken kan varieras i det oändliga, är variationsmöjligheterna på rättens område långt mera begränsade. Likheter måste alltid uppstå mellan rättssystem, besläktade eller icke besläktade, därför att vissa likartade förutsättningar alltid är för handen. Antalet samhällstyper är begränsat. Vissa institutioner och vissa rättsinstitut måste, i mer eller mindre likartad form, finnas i alla samhällen. Rehfeldt kommer därför till den säkerligen riktiga slutsatsen, att två rättssystem aldrig kan vara varandra så olika som två språk. Han menar alltså, att samma förutsättningar kan hos olika folk, och speciellt hos med varandra besläktade folk, leda till uppkomsten av likartade rättsinstitut. Dessa är alltså resultatet av en parallell utveckling hos ifrågavarande folk och någon gemensam "urrätt" är här inte för handen. Möjligheten av sådan parallellutveckling måste naturligtvis beaktas, då man begagnar sig av den jämförande metoden. Men därmed är naturligtvis inte sagt, att alla likheter mellan olika rättssystem kan förklaras som resultat av en parallellutveckling. Det finns sådana likheter, som enligt min mening endast kan förklaras av att de går tillbaka på en ursprunglig gemensam rätt. När det i norsk, svensk och dansk rätt stadgas, att bevisning mot den på bar gärning ertappade och dräpte horkarlen skall föras genom blodiga lakan och bolster, så förefaller mig detta vara en likhet av så egenartad beskaffenhet, att man måste tänka sig att bestämmelserna går tillbaka på en äldre gemensam rätt. Jag delar således Lizzie Carlssons uppfattning att det måste ha funnits en ursprunglig allmäntgermansk rätt, som i viss utsträckning kan rekonstrueras med hjälp av den jämförande metoden.

Vad förf:s källor beträffar, så utgörs dessa naturligtvis i första hand av de svenska landskapslagarna. Men för att kunna fullt utnyttja den jämförande metoden drar hon in i sin undersökning inte bara övriga nordiska medeltidslagar utan även sydgermansk och i vissa fall fornindisk rätt. Förf. menar sig nämligen kunna leda vissa institut tillbaka ända till en ursprunglig indoeuropeisk rätt. Emellertid bygger hon inte bara på lagarna utan hon utnyttjar med stor skicklighet en mängd litterära källor, såsom folkvisor, legender, krönikor m. m. Detta rika material försummas vanli-

schung. Antrittsvorlesungen der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn a. Rh. Heft 6. (1942).

gen i traditionella rätthistoriska framställningar.

I sitt första kapitel behandlar förf. den omstridda frågan, huruvida brudköp förekommit i Norden. Det skall redan här anmärkas, att brudköp obestriddligen förekommit hos sydgermanerna. Åtskilliga framstående forskare, däribland von Amira, Hafström och Robberstad, gör gällande, att köpaktenskapet inte förekommit i nordgermansk rätt. Eventuellt modifieras ståndpunkten dithän, att man hävdar, att det i varje fall inte kan bevisas, att ett köpaktenskap förekommit i Norden. Lizzie Carlsson har en rakt motsatt uppfattning. Samma mening finner man hos Hemmer samt Holmbäck-Wessén. Enligt Lizzie Carlssons åsikt visar både lagarna och de isländska sagorna tydliga spår av en tid, då köpaktenskapet förekommit i Norden. I isländsk och norsk rätt talas exempelvis om *brudkaup* och om att *kaupa sér kono*. Dessa ställen söker köpaktenskapets motståndare bortförklara genom att hävda, att *kaupa* här inte betyder "köpa" utan "avtala". Bruden såldes inte, säger man, utan hon *gavs* bort. Det är alldeles riktigt, att de svenska lagarna talar om att giva bort kvinnan, men man förbiser härvid, att gåvan i germansk rätt inte var en gåva i modern mening utan ett institut, som förpliktade till en motprestation, en gengåva. För den blivande hustrun skulle enligt våra landskapslagar otvivelaktigt erläggas en motprestation, vanligen kallad mund eller vängåva. För övrigt betvivlar jag starkt, att *kaupa* verkligen har betydelsen "avtala" och inte "köpa" i alla de lagrum, som handlar om *brudkaup*. Det heter t. ex. i den norska Gulatingslagen 115: *firi því at engi skal sér kono kaupa við annars fe* (för ingen skall köpa sig hustru med annans egendom). Man kommer inte ifrån att lagrummet förutsätter, att i utbyte för hustrun skall lämnas egendom. Det är alltså i realiteten fråga om ett köp, och det är då svårt att inse, varför man inte skall översätta *kaupa* med "köpa". Otvivelaktigt är emellertid i de svenska medeltidslagarna *föreställningen* om ett köpaktenskap, trots spåren därav, försvunnen. Personligen delar jag förf:s uppfattning (s. 46), att motståndet mot tanken på ett köpaktenskap i Norden uppkommit under 1800-talet därför att man uppfattat köpaktenskapet som ett opassande tilltag, vittnade om barbari hos våra förfäder.

Äktenskapet kom i svensk medeltidsrätt till stånd i så att säga tre etapper: trolovning eller fästning, giftermål och sängledning. Dessa var

alla borgerliga rättsakter. De kyrkliga formerna för äktenskaps ingående och då framför allt vigseln hade under hela medeltiden svårt att slå igenom. Förf. koncentrerar sitt intresse på de borgerliga rättsakterna men hoppas kunna i en andra del behandla de kyrkliga.

I andra kapitlet behandlar förf. trolovningen och vad därmed sammanhänger. En friare hade att, eventuellt biträdd av böneman, söka komma överens med flickans giftoman, vanligen hennes far. Lyckades detta var stunden inne för den högtidliga trolovningen. Den ägde rum på fästningsstämman i närvaro av vittnen från båda kontrahenternas ätter. Trolovningens viktigaste moment var handslaget. Ursprungligen var det friaren och giftomannen, som räckte varandra handen, men så småningom inträdde den blivande bruden i giftomannens ställe (jfr uttrycket "att giva någon sin hand"). Vid fästningsstämman skulle också den ovannämnda vängåvan överlämnas eller i varje fall utfästas, ursprungligen till giftomannen men sedermera till den trolovade kvinnan. En vanlig fästegåva till kvinnan var en guldring, ett bruk, som ju bevarats till våra dagar. Sist men icke minst avtalades på fästningastämman, vad bruden skulle medföra i boet som medgift eller hemföljd.

Trolovningen hade emellertid ytterligare rättsverkningar. Barn avlade i trolovning, framhåller Lizzie Carlsson (s. 79 f), var arvsberättigade och betraktades således som äktfödda. Till stöd för denna uppfattning återoppar författarinnan tre lagrum. Två av dem, Östgötalagen (ÖgL) Giftmålusbalken 5: 1 och Yngre Västgötalagen (VgL II) Ärvdabalken 12, behandlar utan tvivel barn i trolovning (ÖgL) resp. barn, vilkas föräldrar efter barnets födsel trolovat sig (VgL), som äktfödda. Det tredje lagrummet, Äldre Västgötalagen Ärvdabalken 8: 3, kan däremot tolkas på ett annat sätt än förf. gjort. Det heter där i Holmbäck-Wesséns översättning: "Lägger sig en man hos en kvinna, får barn med henne, det är laggift hustrus barn, om han fäster och får henne sedan enligt lag." Orden *æn han fæstir hana sibæn ok far mæþ taghum* anser Lizzie Carlsson hänsyfta på fästningen. Delin² och Holmbäck-Wessén³

² Carl Delin, Om oäkta börd samt om oäkta barns rättsställning enligt äldre svensk rätt (1908), s. 17 ff.

³ Åke Holmbäck-Elias Wessén, Svenska landskapslagar tolkade och förklarade. . . Femte serien (1946), s. 86, not 25.

har däremot fattat lagrummet så, att för det utomäktenskapliga barnets legitimering kräves fullbordet äktenskap och inte enbart fästning. Lagrummets innebörd förefaller oklar. I vilket fall som helst synes mig regeln att fästning är nog för att barnet skall betraktas som äktfött vara av kyrkligt ursprung.⁴

På trolovning följde giftermålet. Detta ägde rum i brudens hem. Dit kom brudgummen med följe för att hämta sin brud. Under det därpå följande gästabudet, gifterölet, ägde själva giftermålet rum. Detta bestod i att giftomannen överlämnade bruden framsägande en högtidlig formel, som, med vissa variationer, återkommer i flera av våra medeltidslagar. I Stadslagens version lyder den sålunda: "Jag giver dig min dotter till heder och till husfru och till halva sängen, till läs och nycklar och till hälften av allt, vunnet och ovunnet, i penningar och lösören." Lizzie Carlsson påvisar likheter mellan denna formel och dess motsvarighet i fornindisk rätt. Enligt hennes uppfattning kan giftermålet ledas till indoeuropeisk rätt.

Så följde brudloppet (bröllopet), d.v.s. brudens överförande till brudgummens gård. Detta ansågs vara en farofylld färd. Den skedde i stort följe och under förhöjt straffskydd i form av höjda fridsböter. Hos brudgummen ägde så själva bröllopfesten rum. Förf. skildrar med inlevelse, hur festligheterna gick till. Ätminstone hos de högre klasserna utvecklades stort överdåd, som lagstiftningen på olika sätt sökte bekämpa. Genom s. k. överflödsförordningar sökte man begränsa såväl gästernas som rätternas antal, liksom man sökte stävja alltför överdådlig och dyrbar klädsel. Bröllopfestligheterna stod för övrigt inte enbart värdfolket dyrt. Gästerna förutsattes nämligen betala för sin förtäring.

Sedan bröllopfesten pågått under lämplig tid följde sängledningen. Brudparet skulle "uppenbarligen", d.v.s. i närvaro av vittnen, bestiga den äktenskapliga bädden. I och med sängledningen inträdde äktenskapets alla rättsverkningar. För hustrun innebar detta, att hon förvärvade giftorätt i mannens egendom liksom rätt till morgongåva och för mannen, att han blev hustruns rätte målsman. Akten var av symbolisk natur och får inte förblandas med den kanoniska rättens krav på

⁴ Om hur denna regel fortsatte att gälla efter reformationen se Thomsons tidigare nämnda arbete "Otidigt sänglag".

copula carnalis för att äktenskapet skulle anses fullbordat. Förf. visar, hur sängledningen med stor seghet hållit sig kvar som folklig sedvänja ända in i vårt århundrade, långt efter det att den upphört att ha några äktenskapliga rättsverkningar.

Frågan om sängledningens ålder och ursprung är omstridd. Härom har förts en långvarig vetenskaplig polemik mellan Lizzie Carlsson och Ragnar Hemmer. Lizzie Carlsson menar, att sängledningen sträcker sig långt tillbaka i hednisk tid och är av indoeuropeiskt ursprung. Hemmer åter vill i sängledningen se en skapelse av kristendomen, närmare bestämt av den kanoniska rättens nyssnämnda krav på *copula carnalis*. Hemmer har sedermera modifierat sin ståndpunkt betydligt, dock utan att acceptera Lizzie Carlssons. Att här återge den vidlyftiga diskussionen mellan Hemmer och Lizzie Carlsson är inte möjligt. Enligt min uppfattning talar emellertid utomordentligt starka skäl för riktigheten av Lizzie Carlssons uppfattning.

Sista kapitlet i sitt arbete ägnar Lizzie Carlsson åt morgongåvan och därmed sammanhängande problem. Som redan nämnts förvärvade kvinnan rätt till denna genom sängledningen, men den överlämnades först på morgonen efter bröllopsnatten. Författarinnan antar, att den ursprungligen varit ett *pretium virginitatis*. Mycket tyder på att detta är riktigt. Visserligen framgår av åtskilliga källor, att även änka kunde få morgongåva, men detta torde ha varit ett senare tillkommet bruk. En ingående diskussion ägnar författarinnan den omstridda frågan, huruvida även frillor hade rätt till morgongåva (s. 277 ff). I den rättshistoriska litteraturen brukar vissa illustrationer ur Dresdenhandskriften av Sachsenspiegel åberopas som stöd för uppfattningen, att även frillor hade rätt till morgongåva. Förf. riktar mot denna "bevisning" en lika kraftfull som träffande kritik. Hon vill dock inte förneka, att frilla kan ha haft rätt till morgongåva, men hon underkänner helt den hittillsvarande vetenskapliga argumenteringen på denna punkt.

Morgongåvan tillföll kvinnan först vid mannens död. Den kunde utgå i både fast och lös egendom och hade till syfte att trygga hennes försörjning som änka. Troligen går morgongåvan tillbaka till en tid, då hustrun ännu inte hade giftorätt i mannens egendom.

Enligt en i Sverige på 1600-talet förhärskande uppfattning hade morgongåvan sin grund i bibeln.

Här visar förf., att denna uppfattning grundade sig på en felöversättning i 1541 års bibelöversättning. Felet går synbarligen tillbaka på Luthers bibelöversättning. I den hebreiska grundtexten talas inte om morgongåva utan om köpesumman för bruden. Vulgata har ordet *dos*, som kan betyda bådadera, och härifrån torde misstaget emanera. Förf. påvisar, hur denna missuppfattning påverkat senare svensk lagstiftning och praxis. Hon hänvisar härvid till Thomsons undersökning av morgongåvan i 1600-talets praxis.⁵

Lizzie Carlsson har åstadkommit en bok av stort rättshistoriskt och kulturhistoriskt värde. Men hon har gjort mer än så. Hon har dessutom åstadkommit en trots arbetets stränga vetenskaplighet välskriven och roande bok, som varmt kan rekommenderas till alla kulturhistoriskt intresserade läsare.

Per-Edwin Wallén

JAN LING: *Nyckelharpan*. Studier i ett folkligt musikinstrument. With an abbreviated version in English. Musikhistoriska museets skrifter 2. Diss., Uppsala. Stockholm 1967. 288 s. ill. + grammofonskiva.

Nyckelharpan som instrument definieras av författaren till ovanstående avhandling på följande sätt: "en sammansatt kordofon, som spelas med stråke och vars strängar avkortas med hjälp av en speciell typ av tangentmekanism. Instrumentet är placerat horisontellt i förhållande till exekutören på ett sätt, som närmast motsvarar den konventionella hållningen av knäppta lut- och gitarrinstrument". Vid doktorsdisputationen i Uppsala den 28 april 1967 hade jag tillfälle att såsom opponent diskutera med författaren några punkter i avhandlingen, av vilka jag nedan gör ett urval.

Författaren har haft tre huvudkällor för sitt arbete: 1 egna uppteckningar, fotografier, film och andra dokument, som visar hur man bygger en nyckelharpa i nutiden; 2 analys av 199 bevarade nyckelharpor; 3 en rad skriftkällor, som omtalar

⁵ Arthur Thomson, Morgongåva enligt Appendix till 1608 års edition av Kristoffers landslag (Kyrkohistorisk Årsskrift 1964).

nyckelharpornas funktion, användning och betydelse i äldre tid. Författaren har arbetat med mycket stor samvetsgrannhet och omsikt. Boken är rikt illustrerad med utmärkta bilder. Möjligen kan man säga, att en del är fyllnadsgods, såsom t. ex. fig. 70 och 83, men sådana är sällsynta. Ritningarna är enligt min mening schematiska och följer ej en enskild nyckelharpa utan ger ett urval av det tydligaste.

Författarens insats är i hög grad källkritisk och källanalytisk. I de muntliga källorna göres reell åtskillnad mellan vad spelmän berättar om sin aktuella tillverkning och vad som tillhör deras egen och andras tidigare verksamhet.

Ifråga om källanalyser skiljer författaren mellan vad registrerats vid inspelningar och filmning i nutidsskiktet, och vad som kan utläsas ur tidigare källor i bild och skrift. Här hade emellertid enligt min mening en analysstabell varit lämplig, mer påkallad enligt min åsikt än måttstabellen, eftersom den ju direkt kunde fortsättas av andra forskare, om nya instrument skulle komma i dagen. En analysstabell hade också givit ett mera påtagligt vittnesbörd om alla de fina iakttagelser, som författaren gjort. Jag tänker t. ex. på det lilla avsnittet om ornament m. m. på sid. 116. Man kan emellertid undra, varför förf. inte utnyttjat de möjligheter som finns att låta ristningen giva stöd åt dateringsförsök, t. ex. ristningen på enkelharpan 2,2. Konstnären Olle Homman har meddelat förf., att "liknande lätt inristade ornament, mest diagonallrutning, finns på dörrarna till härberren, trösklador och svalgångsloft från tiden c:a 1560—1600 i nedansiljanssocknarna, särskilt Gagnef, Leksand, Siljansnäs och i Ovensiljan, t. ex. i en trösklada i Frostgård, Blybergss by i Älvdalen, dat. 1599". Nyckelharpan har för byggare och spelmän rymt hemligheter, och i äldre tid ville byggarna ha ett uttryck för dessa. De ville binda hemligheten i instrumentet genom ornament, inristade tecken, ja t.o.m. i nyckelharpan's eget formspråk.

Avhandlingen är tvärvetenskaplig och har stor betydelse för folklivsforskningen. Förf. har visat nya metodiska grepp i sin insamling. På sid. 40 i avhandlingen karakteriserar han insamlingen av europeisk, enkannerligen svensk folkmusik som ensidig i så måtto, att huvudvikten blivit lagd vid att söka uppspåra och dokumentera vad man ansett vara det äldsta musikaliska skiktet, vilket man menade vara det viktigaste. Det nya i författarens

insamlingsarbete är att han, oavsett det historiska värdet, dokumenterar bl. a. nyckelharpan's spelteknik och tillverkningsätt. Därtill har han samlat alla fakta om instrumentets roll i det nutida samhället. Jag tror, att han härvidlag lystrat till folklivsforskningens nya signaler att alltid söka fastställa vilken grad av integrering ett kulturelement har vid den tid då undersökningen pågår.

Förf. har indelat och typbestämt nyckelharporna på följande sätt: 1 nyckelharpa utan resonanssträng, 2 nyckelharpa med resonanssträng. Inom sistnämnda grupp skiljer förf. ut fem underavdelningar: *a* enkelharpa med en spelsträng och 3 bassträngar, *b* nyckelharpa med kontrabas, *c* med silverbas, *d* med kontrabas och dubbellek, *e* kromatisk nyckelharpa, i vilken bordunsträngen mist sin betydelse.

I nyckelharpornas tillverknings teknik urskiljes två huvudgrupper: *A* den grupp som är gjord i svepteknik eller svep- och snickarteknik, dvs. har en korpus med separat botten och sarg. *B* den grupp som är gjord i urgröpningssteknik, dvs. har skrov urgröpt ur ett trästycke. Förf. har härvid tagit avstånd från ohållbara ideer om att urgröpningsstekniken skulle betyda högre ålder för bevarade instrument. Det är istället så att urgröpnings- och svepteknik löper parallellt. Lapprummorna visar upp en bra parallell. Förf. saknar anledning enl. min mening att snegla åt "primitivisering" av en gitarliknande korpus till en urgröpt korpus, sid. 179. Den ena tekniken är inte mer "allmogeslöjd" än den andra. I sitt femte kapitel, Nyckelharpan's morfologi, tar förf. bland andra centrala frågor upp spörs målet, huruvida nyckelharpan företer en kontinuerlig utveckling från medeltiden till våra dagar eller alternativt en tid varit ett slags "magasinerad kultur" och uppfunnits på nytt. Det bevarade materialet ger emellertid knappast anledning att räkna med sistnämnda alternativ. Frågan förefaller onödig. På sid. 98 i avhandlingen diskuterar förf. nyckelharpan's utveckling med avseende på korpus och skriver:

"Nyckelharpan med gitarrens korpusform utgjorde den typ som under medeltiden presenterades och introducerades i Skandinavien och vann burskap. När instrumentet levde kvar som bondeinstrument, förvandlades det till ett instrument med urgröpt korpus". Jag menar för min del, att vi behöver ej räkna med teknikombyte i eventuellt ny miljö, dvs. ett slags "gesunkenes Kulturgut". Det äldre skiktet med nyckelharpa utan resonans-

strängar har samma antal bevarade instrument i vardera tekniken (Morainstrumentet jämte Nord. mus.inv.nr 147.300 har sarg och de båda instrumenten från Esse och Vefsen har skrov). Kyrkomålningarna följer sannolikt schabloner och förf. själv menar sid. 118, att nyckelharpan i Häverö kyrka är en parallell till nyckelharpan med urdröpt skrov.

Kapitel 10, Nyckelharpan historia, är försett med goda utbredningskartor. Men författarens metoddiskussion, eller vad det skall föreställa, kring utbredningskartorna och de auktorer som åberopas ropar i skogen för att skrämja bort inbillade faror. Folkklivsforskarna har mig veterligt ingen "geografisk metod" men väl en "historiskt-geografisk". Kartbilden av ett kulturelements utbredning kräver emellertid svar på frågan: hur förbindes utbredningsområdena med varandra eller, i det nu aktuella fallet: hur förbindes de uppländska nyckelharporna med nyckelharporna i Dalarna, Söndre Helgeland, Skåne och Danmark?

Om nyckelharpan ursprung skriver förf. sid. 177: "Källmaterialet ger otvivelaktigt åtskilliga indicier för nyckelharpan tyska proveniens under senmedeltiden", och sid. 179: "Sista beläget för nyckelharpan i Tyskland är från 1620." Att skriva så är att leda läsaren helt vilse. Det finns summa summarum två belegg på Schlüsselfiedel i Tyskland. Det är de båda musiknologerna Martin Agricola, som 1528 skrev *Musica Instrumentalis*, samt Michael Praetorius, som år 1619 skrev *De organographia, Syntagma musicum*. Ordet Schlüsselfiedel finns i tysk litteratur endast belagt i dessa två källor. Docenten Mellbourn, Tyska institutet i Stockholm, har för min räkning gjort en undersökning i lågtyska och högtyska dialekter och menar, att ordet ej existerar där. Både Agricola och Praetorius är instrumentbeskrivare, som skriver om hela Europas instrumentförråd. Agricola omtalar, att han behandlar "mancherley neue art vnd tabulathyr" och Michael Praetorius instrument "so jsiger zeit in Welschland, Engeland, Teutschland vnd andern Orten vblich vnd verhanden seyn; Wie dann auch etlicher der Alten vnd Indianischen Instrumenten". Agricolas avhandling om musikinstrumenten är delvis felaktig och (sid. 106) diskutabel. Jag tror att han haft till sitt förfogande ett museiexemplar eller ett exemplar från något av tidens kuriosasamlingar. Förf. har själv allvarligt kritiserat Agricolas bild av nyckelharpan, vars felaktigheter kvarstår, även om man

tänker sig att bilden är återgiven spegelvänd. Dessa båda författare är inga sanningsvittnen för Tyskland, och de har aldrig sagt, att nyckelharpan användes där. Man kan räkna med att Agricola fått sin kunskap ur någon källa, som härleder sig från nordiska spelmäns verksamhet. Mest orimlig är författarens motivering för Tyskland som ursprungsland sid. 176, spalt 2. Han skriver: "Det förefaller dock egendomligt, att ett instrument med den förhållandevis komplicerade konstruktion, som kännetecknar nyckelharpan, skulle ha uppkommit i Sverige, som anses ha varit *ett kulturellt underutvecklat land jämfört med samtida Tyskland*." En specialist på medeltida kulturhistoria har förvisso anledning att opponera sig mot så bisarra uttalanden. Ej heller finns anledning att antaga import från Tyskland till Danmark. Beträffande årtalet på Moranyckelharpan är dess äkthet säkerställd genom författarens hänvisning till årtalets likhet med samtida andra i riksregistraturet. Förf. har enligt min mening missat chansen att komma till rätta med nyckelharpan ursprung. Han har, ovanligt nog, varit auktoritetsbunden. Vi behöver ej räkna med Tyskland.

Förf. har genom sina studier fint och skarpsinnigt visat, hur ett instrument genomgår den ena omvandlingen efter den andra, hur byggare och spelare tänker. Han har demonstrerat hur en förändringsmekanism fungerar, en sak som jag anser har stor betydelse både för folkklivsforskningen och musikforskningen. Jag tänker på hans skildring av hur nyckelharpan som borduminstrument förändrades år 1925, då August Bolin uppfann den kromatiska nyckelharpan. Det är en viktig skildring. Sådana valsituationer, som här redogöres för, har nyckelharpospelare också tidigare stått inför, och de har valt en förändring som de börjat experimentera med, och kring förändringen måste problemet koncentreras. Skansenspelmannen Bolin insåg, att C-durharpan var ofullbordad och ställde sig frågan: "Hur skall jag kunna bygga ut harpan med flera knavrar på andra strängen och utnyttja tredje strängen genom att sätta knavrar även till den?" Alltså: han kom att arbeta med nya nycklar. På tredje strängen fick han då fram tonerna g, a, b, h, osv. Här kan jag ej gå in på alla detaljer utan endast påpeka, att vi får en perfekt demonstration av hur en förändringsmekanism fungerar. Med en liknande utgångspunkt skulle man mycket väl kunna tänka sig en etno-

logiskt-psykologisk motivering för att t. ex. upp-länningen kan ha gjort en nyckelharpa av ett stränginstrument, fidlan eller lutan med eller utan inflytande från vevliran. Nyckelmekanismen verkar vara en konstruktion tillsatt för att förenkla speltekniken. Jfr sid. 67 och 104. Om förhållandet vevlira-nyckelharpa har förf. följande uppfattning sid. 118: "Nyckelharpan är under medeltiden en parallell till vevliran. Efter 1600-talet har instrumenten separerat och nyckelharpan utvecklats efter sin speciella art, varvid den tagit intryck av viol- och violininstrumenten." Det är ej fråga om direktkopiering från generation till generation. Byggarna och spelmännen är människor med i hög grad helhetspräglade roller, som på en gång bygger sina instrument och spelar dem, uppfinnar och förändrar. Viktig är också författarens framställning av hur nyckelharpan kommit att spela en betydelsefull roll vid Österbybruk, Lövsta bruk och andra bruk i Uppland.

Jag har i denna recension endast tagit upp några frågor, som jag menar har speciellt intresse för folklivsforskare. Boken rymmer givetvis också flera kapitel av speciellt intresse för musikforskare, t. ex. kapitel 6, Tonförråd, kapitel 7, Spelteknik, kapitel 8, Ljudkvalitet, kapitel 9, Låtarna. Författarens språk är stramt, korrekt och god svenska.

John Granlund.

GUTHORM KAVLI: *Trønderske trepaléer. Borgerlig panelarkitektur nordenfjells.* Norske minnesmerker, utg. av riksanstikvaren. J.W. Capellens forlag, Oslo 1966. 406 s., ill.

Guthorm Kavlis stora verk om Trondheimsarkitekturen ansluter sig till en förnämlig rad av arbeten om arkitekturen i de norska städerna, alla publicerade under det senaste årtiondet. Undersökningarna som länge saknat motsvarighet här i landet täcker tiden fram till 1850. Träarkitekturen från 1800-talets senare del synes även i Norge ha ägnats föga uppmärksamhet.

Flertalet avhandlingar om den norska stadsbebyggelsen har monografisk karaktär. Undantaget är "Byborgerens hus i Norge" Oslo 1963, där en rad specialister beskriver arkitekturen i olika delar av landet. Utrymmet är emellertid för

litet för att räcka till någon egentlig dokumentation. En sådan får man i stället så mycket utförligare i Guthorm Kavlis Trondheimsbok, som därigenom utgör det nödvändiga komplementet till översiktsverket.

I huvudsak behandlar båda böckerna den borgerliga byggnadskonsten under den klassicistiska panelarkitekturens tid. Panelning, som i Sverige började komma i bruk vid 1700-talets mitt, synes i Norge ha blivit vanlig minst 50 år tidigare. Kavli har t.o.m. funnit prov på en paneltyp med täljda bord, ställda på klink i lä av vindriktningen och fästa med tränaglar, som han anser härstammar från tiden före 1681 års brand i Trondheim. För tiden efter branden räknar han med en allmän panelning av husen. Även om man försiktigtvis kan vara benägen att anta att panelningen vid 1700-talets början ännu inte var fullt så utbredd som de norska forskarna synes anse, så är det otvivelaktigt att panelarkitekturens genombrott kom avsevärt tidigare i Norge än i Sverige. Detta torde hänga samman med att trävaruindustrin och trävaruexporten hade en långt starkare ställning i Norge och att den tidigare än i Sverige fick del av de tekniska förbättringar som börjat komma i bruk vid denna tid.

Bortsett från det tidigare bruket i Norge är panelarkitekturens utveckling i Sverige och Norge rätt likartad. Endast i fråga om själva paneltypen råder en avgörande skillnad. På norska Västlandet användes liggande panel. I Trøndelag och städerna kring Oslofjorden har husen vanligen stående lockpanel. Denna anknuter nära till den vanligaste svenska typen, locklistpanelen, men i Sverige användes den huvudsakligen på enklare byggnader.

Den skandinaviska trästaden nådde i Trondheim sin rikaste utveckling. Inte i några andra städer byggdes det panelhus med ett sådant uppbåd av ekonomiska resurser och skickliga konstnärer. Ingen annan stans uppförde enskilda byggherrar sådana väldiga anläggningar utan att säkra sina insatser genom att bygga i eldbeständigt material.

Förhållandena inom byggenskapen ger Trondheim en prägel av en förvuxen svensk småstad, och just detta gör Kavlis bok till ett värdefullt jämförelsematerial vid studiet av de svenska städerna. Man kan studera hur trästaden utvecklades om de ekonomiska resurserna ökade utan att de övriga förhållandena som var bestämmande

för bygghuset förändrades. Det relativt anspråkslösa byggnadsskicket i småstäderna projiceras här i ett slags jätteskala. Småstaden blir storstad och borgargårdarna blir fullkomliga palats. Trots detta synes inte byggnadstekniken eller ens byggnadsväsendets organisation ha undergått någon märkbar utveckling.

Strävan att bygga större och större byggnader kulminerade omkring 1770 med uppförandet av de två stora palatsen Harmonien och Stiftsgården. Den förra brann 1942, men den senare finns ännu kvar. Båda hade oräknat flyglarna nära 60 meter långa huvudfasader. Den imponerande skalan på byggnaderna framgår av att de bara hade två våningar fastän höjden till taklisten uppgick till över 11 meter. Dessa palats ingick i en stadsmiljö, som hör till de ur arkitektonisk synpunkt mest påkostade i det dåtida Skandinavien. Fasaderna var synnerligen rikt utformade, med mästertliga sniderier, smidesjärnsdetaljer och en väl genomarbetad organisation och proportionering av fönster och väggpartier. Det inre motsvarade det yttre. Särskilt märks rika stuckdekorationer på spismurar och tak.

Kavli följer Trondheimsarkitekturens utveckling från 1681 till en ny brand 1841, som får bilda den naturliga slutpunkten. Han behandlar också utlöparna av Trondheimsarkitekturen till landsbygden och till städer och handelsplatser i Nordnorge. Inflytandet från Trondheim präglar bebyggelsen i hela Norge från Trøndelag och norrut. Boken behandlar ingående stadsplanen, de enskilda husens byggherrar, byggnadshistoria, yttre utseende, planformer och fasta inredning. Det hela ledsagas av ett mycket rikt bildmaterial — bara genom att bläddra igenom boken får man en stor kunskap om den arkitektur som Kavli arbetat med. Utom mängden av fotografier ingår värdefulla uppmätningar. De omfattar inte, som alltför ofta är fallet, bara planen utan även fasader och talrika, mycket instruktiva detaljer.

Skall man rikta en kritik mot boken är det att den i alltför hög grad blivit en ren materialpublikation. Strävan att redogöra för de olika husens tillkomst har gått väl långt, särskilt i fråga om personhistoriska uppgifter och den har gått ut över de resonerande avsnitten, som är synnerligen knapphändiga. Frågorna om varifrån, varför och av vem endast tangeras, inga ingående försök görs att besvara dem. Vidare hade man kunnat önska en mera ingående analys av själva

stadsbildens utveckling och av de målsättningar som kan spåras i denna. Utan tvivel skulle detta ha varit möjligt med de ovanligt omfattande studier av det lokala skriftliga källmaterialet som boken bygger på.

Sten Rentzhog

MATS REHNBERG: *Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklockramsor*. Nordiska museet, Stockholm 1967. 255 s., ill.+16 s. pl. Pris kr 24:—.

”Om kyrkklockornas plats i poesin skulle kunna skrivas en hel avhandling”, yttrade Mats Åmark — den svenska klockforskningens nestor — för fyrtio år sedan. Den avhandlingen är ännu oskriven, fast ämnesområdet då och då beträffats både av litteraturforskare och teologer, senast i en mycket läsvärd studie av Allan Arvastson om kyrkklockornas roll i svensk psalmdiktning 1819—1937 (i *Kyrka—folk—stat*. Festskrift till Sven Kjällström).

Men det finns också en klockdiktning av mera lättfotat slag. Den knyter sig inte till kyrkornas söndags- och högtidsklockor utan till gårdarnas vardagsklockor, vällingklockorna, som de på en gång realistiskt och humoristiskt kallats. Att det skulle vara möjligt att skriva en avhandling om denna anonyma Kleinkunst hade väl inte ens Åmark trott, fast han själv citerar några vällingklocksramsor i sin klassiska klockbok. Mats Rehnberg har inte desto mindre genomfört uppgiften. Han redovisar resultatet i en nätt volym, som på en gång är monografi och antologi.

Enstaka upptecknare som Fredrik Ström hade tidigare observerat denna föga salongsfärdiga diktning. Men först genom Nordiska museets brett upplagda aktion bland ortsmiddelare och lantarbetare i början av 1940-talet insamlades det grundmaterial, som utgjorde förutsättningen för ämnets vetenskapliga bearbetning. Vällingklockorna ovan gårdarnas gavelrösten förkunnade arbetsdagens början och slut. Men framför allt fungerade de som matklockor. Vad man tyckte de hade att säga har uttryckts i enkla rim och ramsor, som dock har många variationer. Någon gång bär dessa tillfällighetens prägel, men på Rehnbergs kartor avtecknar de sig likväl ofta

som mönster. Det kan nu gälla själva kritiken av kosthållet: den sura sullen i sydsverige, den sura strömningen i mellansverige eller ramsor av typen Rättare spring, torpare spring, sovande dräng, upp ur din säng. Ramsorna visar alltså även i detta avseende sin folkliga karaktär: de är regionalt differentierade. Vällingklocksramsorna har motsvarigheter i andra former av folkdiktning, t. ex. härmningen av kyrkklockorna (jfr recensenten i *Fataburen* 1956) eller i härmningen av vagnshjulen. Med stor kringssynthet pekar Rehnberg härpå och kan därvid ofta anknyta till Anna Birgitta Rooths studier av den folkliga diktningens form och teknik.

Erbjuder vällingklocksramsorna ett gott stoff för folkdiktsforskaren, har de jämväl intresse ur socialhistorisk och socialpsykologisk synpunkt. Själva materialinsamlingen utfördes närmast som ett led i ett forskningsprogram vid Nordiska museet, vilket bl.a. resulterade i *Arbetaren i helg och söcken* och den långa raden av arbetarminnen, redigerade av Rehnberg. Vällingklocksramsorna har vidsträckt utbredning men hörde främst till storgårdsbygderna, där man hade mycket tjänstefolk. Klockorna i takhuvarna utgjorde rentav en statussymbol. Det förekom, att nyrika bönder under förra seklet av den anledningen försåg sina gårdar med vällingklockor. När tjänstefolket omsider fick möjligheter att hålla sig med egna fickur, hade gårdsklockorna förlorat sin praktiska betydelse.

Klockramsorna har fixerat en gången tids eljest så svårgripbara attityder. De uttrycker indirekt lantarbetarnas känslor inför sina husbönder och dessas värdering av sitt tjänstefolk. Bakom de humoristiska, godmodiga, satirfyllda eller grova klockhärmningarna känner man andedräkten av levande människor, hungriga drängar och pigor, som hade rätt till sin mat, men som ej sällan fick den i form av blå välling och sur sill. Den blev drygare så. — När man hunnit fram till den avslutande samlingen vällingklockshärmningar i Rehnbergs bok framstår dessa ej blott som en hop ramsor utan som mänskliga tidsdokument. Man inser, att vad folklivsforskaren i grund och botten är ute efter är inte vällingklockor och vällingklocksramsor utan människan som kulturväsen.

Nils-Arvid Bringéus

HILDING PLEIJEL: *Husandakt, husaga, husförhör*. Diakonistyrelsens bokförlag, Stockholm 1965., 182 s. Pris kr 22:—.

För ett kvartsekel sedan grundade Hilding Pleijel Kyrkohistoriska arkivet i Lund. Genom myndigheternas nuvarande kuriösa likriktningsiver att redan i de yttre formerna hyvla bort all universitetens särart och individualitet har namnet nu blivit inbakat i "Institutionen för kyrkohistoria". Och frågan är om det friska initiativ att grunda en ny institution av detta slag som Pleijel tog 1942 över huvud taget nu skulle ha fått tolereras och understödjas inom universitetets ram. Huru som helst: Arkivet för kyrklig folklivsforskning består och insamlings- och forskningsarbetet har fortsatt till glädje även för den allmänna folklivsforskningen. Till denna hör givetvis också studiet av det kyrkliga folklivet. En anledning till att detta försummas innan Pleijel började sin pionjärgärning har utan tvivel varit att studiet kräver sina särskilda förutsättningar av kyrkohistoriska kunskaper.

Samlingarna i Arkivet för kyrklig folklivsforskning har redan i rik mån utnyttjats i olika forskares avhandlingar och uppsatser. Själv har arkivets grundare i olika sammanhang resultatrikt visat på det forskningsmaterial som här finnes. Så också i ovan angivna samlingsvolym av förut på skilda håll publicerade uppsatser. Bland dessa lämnar Ge mässe ett gott exempel på såväl arkivets möjligheter som den folkliga traditionens sega liv. Det gäller bruket att efter söndagens kyrkobesök ta de hemmavarande i hand och säga att man "ger mässe". Genom uppteckningarna i arkivet infogas ett par äldre litterära notiser i ett stort utbredningsområde omfattande södra och västra Sverige. Pleijel visar att det här gäller en kvarleva från katolsk tid: den heliga mässans välsignelse har uppfattats som ett ting som kunde medföras hem. På något håll har man ännu i sen tid varit medveten om avsikten med hälsningen, vanligen kvarlevde den dock endast som en tom sed, en survival.

Väsentligen handlar dock Pleijels bok om *förändringarna* i det kyrkliga folklivet. Genomgående är därvid att författaren ser de enskilda problemen i belysning av samhällsomvandlingen. De tre företeelser som gett boken dess titel gäller alla "husfolket", de till det fasta hushållet hörande människorna: föräldrar, barn, tjänstefolk och ibland också den äldre generationen. Husandakten

försvann, menar Pleijel, genom att denna enhet upplöstes under 1800-talets senare del, då det gamla statiska agrara Sverige började "att omvandlats till ett dynamiskt industrisamhälle". Detta torde gälla för stora delar av landet, men t. ex. i de sydsvenska jordbruksbygderna samlades "husfolket" ännu under 1900-talets första årtionden till gemensamma måltider liksom ibland till oskyldigt kortspel under långa vinterkvällar. Här fanns alltså de yttre förutsättningarna för en husandakt utöver familjekretsen. Att en sådan icke förekom får ses i belysning av tidens andra mäktiga drivfjädrer till förändringar: den segrande individualismen gentemot den gamla patriarkaliska samhällsuppfattningen. Pleijel har särskilt behandlat dessa idémotståndningar i uppsatsen om husagans avskaffande. Hur nya sociala förutsättningar och nya åskådningar kunnat verka positivt förändrande visar han i uppsatsen Husförhör och läsmöten, gammal sed i modern gestalt. Här har han haft en särskilt god tillgång i arkivuppteckningarna.

Sigfrid Svensson

SELMA FRODE KRISTENSEN: *Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet.* Skrifter från Folklivsarkivet i Lund utg. genom Sällskapet Folkkultur nr 8. Deutsches Ref. CWK Gleerup, Lund 1966. 128 s. Pris kr 17: 50.

Vid sidan av dokumentation i form av arkivalier, föremål eller andra källor har folklivsforskningen i hög grad tillverkat ett eget utgångsmaterial genom uppteckningar av sådant som eljest ej fanns bevarat. Ämnets metodik har ofta utmärkts av källkritik vid hantering av dylikt stoff. Genom val av tema, inriktning i intervjuer m.m. blir det ofrånkomligen en styrning av insamlandet. Man önskar därför också tillgång till mer opåverkade informationer t.ex. av autobiografisk art. Att dagböcker tyvärr nästan helt saknas inom stora folkskikt är något man bara har att konstatera.

Uppteckningsstoffet i våra arkiv från de senaste mansåldrarna utgör ett enormt och omistligt källmaterial. Av skilda skäl har huvudparten nedskrivits av manliga skribenter, något som man i framtiden med säkerhet kommer att beklaga. Trots betydande ansträngningar att ändra detta

förhållande kunde man 1947 konstatera, att av Etnologiska undersökningens ortsmiddelare endast 18 % var kvinnliga (Forskarna bland folket, Fataburen 1947). Denna brist på rapporter ur kvinnlig synpunkt gör Selma Frode Kristensens framställning av sin uppväxt bland obesuttna i Österlen särskilt värdefull. Hennes livsväg från fattigfolket är den vanliga via folkbildning och folkrörelse. Utan denna utveckling hade förf. troligen aldrig varit i stånd att lämna denna levnadsskildring. Att tillbakablicken i viss mån präglas av senare erfarenheter är ofrånkomligt. Hennes upplevelser av rådande övertro ter sig nästan otroliga för att gälla seklets begynnelse, men kan förmodligen förklaras av att hon växte upp hos morföräldrarna, som var födda på 1840-talet.

Dagsverkskyldigheten till bönderna för olika förmåner ställer dessa husmän nära torparna i andra bygder. För att hålla en årsgris måste man göra dagsverken för att få en liten potatisåker. Matavfallet i en fattig familj förslog ej till grisuppfödning. Fårens vinterfoder togs på vägrenarna. Hönsäggen var för avsalu. Egendomligheten att man drack te får sin förklaring i att denna dryck ansågs billigare än kaffe.

Genom att omvärlden uppleves genom en flickas ögon får läsaren ett intryck av atmosfären i "Ditte människobarn", vilket ter sig ytterligare förklarligt genom att morfadern tidigare varit daglönare på Andersen-Nexös Bornholm och familjen en gång drömt om att bli bosatt där. Havet förband lättare än landsvägen. Industriens barnarbete har uppmärksammats betydligt mer än agrarsamhällets. Här berättas det om barn, som svimmar av överansträngning under skörd och trösk. De såriga händerna och knäna från betuptionen tvättades och läktes med varm urin. Axplockningen efter skörden var ett sädes-tillskott för de fattiga till skumplöjningen omkring 1910 omöjliggjorde detta.

Religiositeten är en dominerande livsfaktor, på ålderdomligt sätt intimt förenad med alla slag av övertro från varulvar eller järn i det uttappade blodet vid åderslagning. Julgran räknades som synd. Det ter sig alltid som något av en cirkelfråga, om det är religiositeten, som bidrar till ålderdomligheten i en bygd som denna eller om någon form av allmän konservatism även bevarat den starka religiositeten. Av särskilt värde är författarinnans skildring av sexual-

uppfattning och dithörande värderingar. Såsom utomäktenskapligt barn präglade dylika frågor hennes uppväxt. Påståendet att lantbornas hantering av husdjuren skulle ge ökad sexuell upplysning synes åtminstone icke helt hålla streck.

Medan andra i bygden for till Amerika, gick författarinnans väg till tjänsteflickans pigkammare i Lund. Man får klart intryck av hur hushållstekniska sysslor som brasskötsel, asktömning, putsning av fotogenlampor etc. bidrog till ett större behov av tjänstefolk än i nutida tekniskt bättre rustade hem. I den mer teoretiskt inriktade diskussionen om mänskliga konstellationer betonas med rätta primärgruppens roll. Bokens människoöde vidrör dock två så viktiga inslag i familjens primärgrupp som det utomäktenskapliga barnet eller de, som upplevde sitt liv såsom primärgruppens tjänare, i samma hem men utanför gruppen. Ingen av dessa roller har varit unik i vårt land men bägge föga beaktade.

Med verklighetens förmåga att symboliskt överträffa dikten har det slumpat sig så att det hem, där fattigflickan från Österlen började sin bana som piga, var just det hus, som nu inrymmer Folklivsarkivet, där hennes bok utgivits. Som piga förbjöds hon slösa med lyse för att stilla sin hunger efter läsning. Det röda tegelhuset vid Finngatan har nu istället hjälpt henne att sprida ljus över det folkskikt hon härstammar från. Förutom rikedomerna på fakta är hennes framställning av stor betydelse genom att återge livsupplevelser av tids- och miljömässigt betingad natur.

Mats Rehnberg

STEN LINDROTH: *Kungl. svenska vetenskapsakademiens historia 1739—1818* I: 1—2, II. Stockholm 1967. 867 + 615 s., ill. Pris inb. kr 250:—.

Sten Lindroth avslutar sitt stora verk om Vetenskapsakademien med att upprepa den karaktéristik av frihetstiden som västgötaprästen och entomologen Clas Bjerkander gav i ett brev 1793 till akademiens sekreterare: "då var alt lefvande och lustigt, Linnaeus skref, Salvius tryckte och Tessin köpte". Sedan hade tiden blivit annorlunda, så annorlunda att Lindroth, dock säkert efter åtskilliga överväganden, låtit sin historik sonderfalla i

två delar med P. W. Wargentins dödsår 1783 som gräns. Wargentin hade då i en mansålder varit akademiens sekreterare, dess själ och administrativa uppbyggare. Hans bortgång innebar slutet på en storhetsperiod i akademiens historia. Lindroth framhäver den scenförändring som det gustavianska tidevarvet förde med sig: estetik, ockultism och romantik avlöste intresset för forskning och samhällsnytta. Men för de enskilda vetenskapsgränarna fanns naturligtvis inget gemensamt gränsår och därför kan avklippandet i Lindroths systematiska framställning ibland kännas något onaturligt. Man frestas gå över till motsvarande kapitel i nästa del för att följa den fortsatta utvecklingen.

Men uppdelningen har å andra sidan sitt berättigande även på grund av källmaterial och framställningssätt. Om glansperioden och dess forskare föreligger redan en betydande litteratur. Den sengustavianska tiden, dvs. perioden från 1783 till akademiens nygestaltning efter 1818, har däremot varit tämligen okänd. Lindroth har därför ägnat detta skede en förhållandevis större utförlighet, det är såsom han framhåller långt ifrån en ointressant tid i akademiens historia. Ute i världen hände då stora ting på naturforskningens och teknologins område.

Båda delarna i verket inledes med en skildring av själva akademien, dess arbetssätt, publikationer, ekonomi, samlingar, lokaler etc. ävensom dess förhållande till statsmakterna och de utländska systerakademierna. Ett viktigt kapitel har rubriken Akademien och det lärda Europa. Därefter följer de olika verksamhetsfälten: "hushållning", astronomi, experimental fysik, naturalhistoria, medicin etc. Särskilda kapitel ägnas Linné, hans efterföljare, forskningsresorna och intresset för Kina ävensom akademiens arbete för språkvården. Avgränsningen ligger självfallet i att det är akademiens insatser som skildras men samtidigt också akademiledamöternas. Framställningen vidgas därigenom till en allmän historik över svensk naturvetenskaplig forskning, därtill med internationella utblickar. Nu var akademiens ekonomiska resurser egentligen högst begränsade, ofta bestod dess bistånd i publicerandet av vunna resultat. Men den hade en stark officiell position som möjliggjorde att påverka myndigheter och enskilda mecenater. De senare var talrika.

Lindroths dominerande källa har varit akademiens eget arkiv: protokoll, hållna föredrag, in-

lämnade förslag, reseberättelser etc. och först och främst den stora brevsamlingen. Någon samlad litteraturförteckning finns inte, man saknar den ibland. Om på grund av utrymmesskäl en sådan förteckning skulle medfört en förkrympning av noternas litteraturuppgifter till ett namn och en siffra, kan det valda alternativet vara att föredra. Men ett arbete som detta kommer dock i hög grad att användas som uppslagsverk, det har också försetts med utförliga sak- och personregister. Det senare omfattar närmare ett par tusen namn, där för flertalet finns uppgifter ur det arkivaliska materialet. Registret bör alltså observeras av personhistoriker. Detta gäller inte minst vid författandet av herdaminen, eftersom många prästmän var ivriga "hushållare" och amatörforskare, som stod i kontakt med akademien.

Historikens omfångsrikaste kapitel har rubriken Den ekonomiska propagandan och behandlar akademiens insatser för vad som på tidens språk kallades hushållningen. En objektiv måttstock för fördelningen av akademiens intresse och verksamhet har Lindroth försökt få i arten av de "rön" som publicerades i akademiens Handlingar. För perioden 1739—83 faller snävt räknat nästan hälften inom hushållning och ekonomi. Inom denna grupp intager lantmannanäringen en framträdande plats. För studiet av lantbruksredskapens tidiga modernisering är Handlingarna en ofta utnyttjad källa. Lindroth har därtill genomgått det otryckta materialet i akademiens arkiv.

Man kan fråga sig hur det stora intresse akademien redan från början ägnade jordbruket gick ihop med tidens stränga merkantilistiska uppfattning. Själv var den årsbarn med hattpartiets maktövertagande och merkantilismen som idé och manufakturernas gynnande som praktisk politik hade även här sitt trogna stöd. För denna målsättning spelade jordbruket en mindre roll och kom officiellt i skymundan för handels- och industriintressena. Men realiter arbetade akademien som ett rikshushållningssällskap. Lindroth visar hur här inte ens i teorin och långt mindre i praktiken förelåg någon verklig motsättning. Även de ivrigaste merkantilisterna var jordbrukare själva. Prästerna skötte sina prästhemman, aristokrater och högre ämbetsmän sina säterier. Lindroth skildrar som vanligt suggestivt deras betenden: "I riksråd och utskott röstade de och deras gelikar för nya anslag till manufakturerna, hemma på sina gårdar planterade de häckar och

gav order om sådden. Om någon motsättning är det inte fråga. Rikets affärer, den allmänna hushållningen var en sak, den egna lyckan, privat-hushållningen, en annan." Han framhåller, att termerna för olika teorier "är rätt meningslösa bland dessa jorddoftande tankar om tuvplogar och mullvaders utrotande".

Vetenskapsakademiens ekonomiska grundval utgjordes och utgöres alltjämt av det 1747 beviljade almanacksprivilegiet. Det är alltså helt på sin plats att detta och därmer förenade bestyr getts ett brett utrymme i historiken. Det var inte bara författandet utan fram till 1786 också distributionen som akademien själv hade hand om. I princip vara almanackhandeln fri, men liksom tidigare kom bokbindarna (som hade att utföra häftningen och skärningen) att även behärska handeln. De sålde almanackor i sina verkstäder men först och främst på marknaderna. Det framhålles av försäljarna, att det var av vikt att almanackorna blev så tidigt färdiga, att de kunde säljas på höstmarknaderna och transporteras sjövägen. Lindroths framställning kan här förefalla väl detaljrik ifråga om alla besvärligheter vid distributionen och senare beträffande arrendekontrakten, men den ger en åskådlig bild av hur det tillgick vid avyttringen av landets största förlagsartikel (år 1785 i 294 000 ex) med hjälp av kommissionärer och detaljförsäljare. Almanacksbuntarna förpackades i bastmattor och den tillverkning av mattor av halm som omtalas i Stockholms tänkeböcker gäller heller inte en heminredningsdetalj utan en emballagevara. De försidor med annonser som en äldre generation minns från sin barndoms almanackor hade en tidig motsvarighet i de kulörta omslag bokbindarna påklistrade i ett misslyckat försök att höja det statligt fastställda priset. Det behövdes tydligen. De många konkurser som gick ut över akademiens vinst av almanackförsäljningen vittnar om att dessa yrkesutövare ofta levde under misär.

Lindroth belyser med hjälp av protokollen även almanackans egen historia. När akademien skaffade sig privilegiet återopades främst de privat utgivna almanackornas miserabla tillstånd, man anförde att året innan hade en utgivare glömt bort Marie bebådelsedag. De förekommande väderleksprognoserna stämplade akademien som vidskeplse men behöll dem ändock sedan. Slopandet av det röda trycket för sön- och helgdagare vållade kraftig opposition men ändrades däremot inte

(förrän i nutiden). Akademiens protokoll ger också besked om varför den gamla stilens data 1819 började att parallellt införas på nytt efter en tids uppehåll. Det var efter yrkande av en ledamot som anförde att många bönder ännu rättade sin sådd efter den julianska kalendern. Samtidigt ville han att väderleksprognoserna skulle utgå från ny och nedan. Men det var en entomolog och inte en meteorolog som väckte förslaget. Det kan tas som exempel på att det var på tiden att Vetenskapsakademien omgestaltades till en mer specialiserad vetenskaplig församling. Så var i varje fall avsikten med de stadgar som tillkom 1820, då också J. J. Berzelius tog vid som akademiens sekreterare. Här har Lindroth satt gränsen för sin framställning, en gränslinje också i naturvetenskapernas allmänna historia i Sverige. Och hur hastigt den naturvetenskapliga utvecklingen än gått i vår egen tid och hur härdade vi än blivit inför ändrade värderingar av forskningsmålen, är man ändå vid slutad läsning förvånad över att den tidsrymd som skildrats endast gäller 80 år. Så mångfacetterad, så händelserik ter den sig i Lindroths historik. Lärd möda och skicklig framställningskonst har här ingått en harmonisk förening.

Sigfrid Svensson

ALBERT SANDKLEF: *Varbergs historia*, Varberg 1963. 502 s., ill.

Albert Sandklefs egentliga forskningsdomän är lantbefolkningens byggnadsskick och kulturhistoria. Efter att ha varit stadsbo i 42 år har han nu blivit sin hemstads historieskrivare. Han är i viktiga avseenden väl rustad för denna uppgift. Förtrogenheten med dansk historia och kulturhistoria är en väsentlig tillgång och vidsträckt forskarkontakter har gjort det möjligt för honom att rådfråga de rätta specialisterna. Han nöjer sig dock inte med det tryckta källmaterialet och den vetenskapliga litteraturen. Där det krävs fyller han ut med fältforskning. Varbergs historia är nämligen inte historien om bara *en* stad utan om flera, som en efter en på olika sätt gick under och på nytt byggdes upp inom ett närbeläget område, och som vi kan lära känna blott genom spadens hjälp. Den första staden, som exi-

sterade från början av 1300-talet till in på 1500-talet, kallades Getakärr, senare även Gamla Varberg, och låg i norra delen av det nuvarande stadsområdet. Längre åt norr vid Lindhov i Lindbergs socken grundlades staden nr 2, kallad Ny Varberg stundom även Nyby. Efter Kalmarkriget flyttades det förhärjade Ny Varberg till Platsarna i området sydost om slottet. År 1660 brann denna stad och flyttades till den nuvarande stadskärnan. Städerna nr 1, 3 och 4 har haft nära anknytning till det i slutet av 1200-talet anlagda slottet, vars historia och arkitektur författaren ägnar en ingående skildring. Han redogör också utförligt för sina undersökningar av kyrkorna i Getakärr och Ny Varberg och för fynden därifrån. Den icke lokalkunnige läsaren känner starkt saknaden av en orienterande karta över de olika stadsanläggningarna. På grund av omständigheter, som författaren enligt egen uppgift inte kunnat råda över, har boken blivit något framtung. Den äldre danska tiden har fått proportionerligt större utrymme (ca 2/3 delar) än den efter 1645, för vilken tid dock ett rikligare källmaterial står till förfogande. Särskilt utförlig är berättelsen om Varbergs stads öden under det nordiska sjuårskriget.

Författaren har givit den äldre stadshistorien en fast bakgrund genom en fyllig redogörelse för äldre dansk stadslagstiftning. Ett mera omfattande källstoff får Varbergs egen historia först från 1500-talets slut. Det är väl tillvarataget, med ingående redogörelser för ekonomisk och social historia. Särskilt utförligt uppehåller han sig vid priser och arbetslöner.¹ Personhistorien är väl företrädd ej blott genom en revy över länsmännen på Varbergshus. Borgmästare, präster och andra kategorier är även väl uppmärksammade.

En som det förefaller väsentlig upplysning till stadens äldsta historia har fallit bort: Erikskrönikans (enl. den allmänna meningen författad ca 1330; den relaterade episoden hänföres till 1309) omtalande av staden Varberg, det första kända ("borgara — — aff wardhbergh", Klemmings edition I s. 111).

Nils Ludvig Rasmusson

¹ På s. 374 har vissa myntberäkningar rörande riksdalerns värde under 1800-talet råkat bli förvirrade.

MARKUS LEPPÖ: *Vaivaisukot*. (Finnish pauper-sculptures). 148 s. med 103 pl., av vilka flera i färg. Werner Söderström, Helsinki 1967.

De flesta svenskar torde vara bekanta med Gubben Rosenbom, den fattigbössa i form av en träskulptur som är uppställd utanför Amiralitetskyrkan i Karlskrona. När Selma Lagerlöf skildrade Nils Holgerssons äventyr med honom hade hon hämtat idén från en berättelse av Zachris Topelius, och andra finländska författare har efter Topelius behandlat liknande motiv (Alexander Slotte, Jarl Hemmer m. fl.). I Finland är också dessa egenartade folkliga skulpturer mycket vanligare än hos oss. De förekommer där på många håll vid nästan varje sockenkyrka. Några är från 1700-talet, men de flesta från mitten av 1800-talet, då man också känner flera av de folkliga skulptörer som förfärdigat dem. Äldst är en bild av den blinde Bartimeus med fattigbössa från Hauho kyrka, ett märkligt konstverk från 1600-talet.

Journalisten och fotografen Markus Leppo har ägnat dessa skulpturer en välmotiverad uppmärksamhet och utfört en grundlig inventering av dem. I det arbete, vars titel återges här ovan, har på ett mönstergillt sätt återgivits mer än 100-ta-

let av dem i goda fotografier, av vilka många i färg. De bildar tillsammans ett fängslande galleri, där man kan ana något av den suggestiva verkan de ofta har, där de står under sina skyddstak invid kyrkväggarna.

I en inledning och en utförlig bildkommentar har Leppo lämnat goda upplysningar om det av honom insamlade materialet och av skulpturernas socialhistoriska och ikonografiska bakgrund. Det är tydligt att det från början är Lazarus (Lukas 16) och Bartimeus (Markus 10) som på detta sätt fått träda i stället för de av reformatörerna fördrivna helgonbilderna. Skulpturerna har sedermera givits en tidsmässig utformning. Vi kan, som Leppo säger, sluta oss till att dessa figurer inte "direkt representera de fattiga, men att de visar oss skulptörens föreställning om hur en man som tar upp kollekt för de fattiga skall se ut."

Inledning och kommentar framträder i finsk språkdräkt, men också en presentation på engelska ges. Förf. anför den sparsamma äldre litteraturen i ämnet (Tallgren, Heikel, Paulaharju och Klemetti), varibland rec.:s uppsats Om fattigbössor (Tidskrift för fattigvård och annan hjälpverksamhet 1941), där jag även redogör för de relativt fåtaliga svenska motsvarigheterna.

Gösta Berg

KORTA BOKNOTISER

Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Herausgegeben von Arthur Henkel und Albrecht Schöne. C:a 1200 sidor. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.

Sinnebildskonstens utomordentliga popularitet bland renässansens och barockens människor är bjärt framträdande vid varje beröring med periodens konst och kultur. Alster av dess rikhaltiga litteratur saknas sällan i tidens bibliotek. För Sveriges del är Magnus Gabriel De la Gardies bokbestånd ett vältaligt exempel härpå.

Genrens konstmässiga djupsinnighet är konstitutiv. Lättfattlighet är dess medvetna motpol. Emblematisken betraktar sig själv som en konstart ovanom alla andra som den förenar, bildkonst, litteratur, tänkande. För en sen eftervärld med helt andra förutsättningar och tankevanor är en ingående handledning därför särskilt behövlig. Detta motiverar ett omnämnande redan på prospektstadiet av en handbok, som synes innebära grundlig och klagörande översikt över det vittfamnande ämnet med dess bismak av världsvisdom i kuriositeter. Verket skall tydligen föreligga under året.

S. W-n

Norveg. Tidskrift for folkelivsgranskning 12. Universitetsforlaget, Oslo 1965. 214 s., ill.

Med stöd av Norges almenvitenskaplige forskningsråd kan årsskriften *Norveg* utkomma i ett omfång som — i motsats till vad Rig i regel förmår! — tillåter införandet av även ganska digra uppsatser. Så digra att man ur praktisk synpunkt kan ifrågasätta om inte vissa enbart borde utges separat. Det gäller i föreliggande band Ernst Fischers bidrag Johanneslegenden inom nordiskt flamskväveri. Fischer har där genom att sammanställa ett dussintal norska flamskvävnader med samma motiv och från årtiondena före och efter 1700 gett ett instruktivt bidrag till den för allt folkkonststudium väsentliga frågan om hur övergången skett från hantverksprodukt till folklig framställning. Sambhörigheten mellan alla de här jämförda vävnaderna är tydlig nog utan att någon är direkt förlaga till en annan. Detta förutsät-

ter alltså många försvunna mellanled. En del av den behandlade bildsviten har tidigt upplösts och Fischer förklarar detta med att väverskorna här inkomponerat figurer från andra vävnader. Att vävnaderna fått ornamentala karaktär betyder inte att de för väverska och åskådare saknat innehåll. Ett lustigt exempel härpå erbjuder ett täcke, där jungfru Maria med barnet omtytts till en av de agerande kvinnorna i Salomos berömda dom.

En vid och allmän räckvidd har Gutorm Gjessings bidrag Kontaktproblemet — konflikt och samarbete, inledningsföredraget till en diskussion om beröringen mellan sydlappar och norska bönder. Gjessing hävdar att kontakternas betydelse tidigare alltför ensidigt ansetts verka endast i en riktning överensstämmande med hur man ofta uppfattat samma problem i u-länderna. Påverkningarna har, som redan Malinowski framhållit, istället alltid i mer eller mindre grad varit ömsesidiga. — I övrigt ingår i *Norveg* en uppsats av Trygve Dokk om Under Guds lov og Kongens lov, en rätthistorisk exempelsamling på avvägningen mellan världslig och andlig rättssyn. Lily Weiser-Aall och Carl-Herman Tillhagen publicerar norskt, resp. svenskt uppteckningsmaterial om "vardöger" (förvarsel) och om gruvskrock.

S. S.

SANDER ROSÉN: *Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering*. Stockholm 1967. Meddelanden från Nordiska museets kulturhistoriska undersökning. 69 s., 401 fig.

Det är ej alltid man blir så omedelbart bönhörd som här på en efterlysning av en nyttig skrift. I anmälningen av Bengt Bengtssons "Det handlar om trä" i Rigs förra årgång berördes saknaden av en byggnadssnickeriernas formhistoria, vilken länge förberetts genom flitigt inhöstade skördar från byggnadsstudier. Strax och från närmaste håll låg denna förstling på området färdig, ett litet häfte bräddfullt av klart upplysande teckningar av former och profiler: yttertak, husplaner, ingångsdörrar, fönster, golv, tak, taklister, väggpaneler, rumsdörrar, räcken, beslag och lås. De fyra hundra teckningarna visa i berömvärd klarhet former och konstruktioner. En nyckel till profilhyvlarnas hela okända formspråk. En provkarta över beslagssmi-

denas modejournal. En inspirerande kurs i yrkenas terminologi. Vägledningen till ett kunskapsområde, som i sig bär ett grundläggande stycke av historien om bostadens mångskiftande formvärld.

Särskilt lockande är den närliggande förhoppningen på en fortsatt publicering i betydligt utvidgad form med variantrikedomen i hela dess ymnighet och därtill dess plastiska framträdande i riklig fotografisk avbildning. Först härigenom blir ämnets vikt och betydelse helt gripbar och dess formspråk fullt läsbart för envar. En historisk formutveckling kommer att träda fram ur ett stort redan samlat material och exempel böra ej heller saknas på en subtil men karaktärsfull färghistoria som ett naturligt komplement till snickeriernas former. Även det fullföljandet mötes med stor iver och fast förhoppning, medan författaren-uppmätaren intendent Sander Rosén nu lyckönskas till den gjorda goda starten.

S. W-n

BENGT CNATTINGIUS: *Kulturminnesvård i Östergötland under 40 år*. Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum 1964—1965.

Landsantikvarien av den första uppsättningen är nu efter hand pensionsmogen. Han lämnar då ett händelserikt livsverk, vid begynnelsen en nyhet i orten, i utvecklingen oskiljaktigt från sammanstötningar med praktisk nutid och privatekonomiska intressen mycket mer konkreta än historisk pietet och det kulturella ansvaret för samhälle och eftervärld. Resultatet har blivit helberoende på hans egen förmåga, hans person. Vad är då naturligare än att han riktar en lång blick tillbaka vid skilsmässan från den verksamma orons fängslade mansålder.

Bengt Cnattingius, den förste Östgötalandsantikvarien ger långblicken formen av en femtio trycksidors berättelse bräddfylla av dagssituationer, svårlösta intressekonflikter, metoder som räddat tillfällets behov men ibland redan visat sig urvuxna, uppfriskande meningssvängningar i folkets lynne och lika ofta kalla handen från ledande myndighetshåll. Fort blir man klar över att landsantikvarieöversiktens sidantal var alldeles för knäppt. Han hinner blott snudda vid sina upplevelser, det känner var och en som blott på något hörn sett hans göranden på nära håll och förnummit hans nödtvungna låtanden. En landsantikvarie är en jagad mångsysslare.

Bengt Cnattingius säger sina meningar rent ut och väjer ej för klara ogillanden, men han viker

ej heller en tum från den kultiverade behärskningen i en ren atmosfär ovanför stridens affektmoln. Hans återblick på den 40-åriga uppbyggnadsperioden klarnar till en nog så tänkvärd helhetssyn på kulturminnesvårdens dagsläge i ett knappast gynnsamt klimat, där "drifter och våldsmakter vältrar sig och där myter och illusioner är surrogat för kultur och tradition".

Landsantikvarieinstitutionens pionäruppsättning är som sagt under avgång och med den ett stycke kulturvårdens historia som det vore meningslöst att låta myllas över genom det mänskliga minnets begränsning. Det är i högsta grad motiverat att exemplet från Östergötland följes av kollegorna i förstlingsgenerationen. Deras bidrag ha alla förutsättningar att blotta personliga särdrag och lärorika erfarenheter.

S. W-n

Danske Historikere 1965. Red. av H. K. KRISTENSEN, KNUD PRANGE, JOHAN HVIDTFELDT, København 1966. 175 s. Pris inb. 54 da.kr.

Dansk Historisk Fællesforening har haft den förträffliga idén att sammanställa en biografisk handbok över de forskare i Danmark som är verksamma inom historieforskningens vida fält, inbegripande arkeologi, etnologi, konsthistoria etc. Inte minst värdefullt är att man medtagit de lekmän som utfört ett så förtjänstfullt arbete, i första hand inom den lokalhistoriska forskningen.

Uppställningen är ungefär densamma som i vår Vem är det, fastän formatet är något större, och meddelar först noggranna biografiska data. Förteckningarna över utgivna skrifter är mycket utförliga och ger alltså mer än vad man vanligen väntar sig av en sådan uppslagsbok.

Allt synes vara sammanställt med största omsorg och även om man saknar ett och annat prominent namn ger boken en imponerande bild av det intensiva och framgångsrika arbete som av den nuvarande generationen nedlägges på utforskningen av dansk kultur och dess historiska utveckling.

G. B.

Norrbotten 1964—65. Red.: Harald Hvarfner. 318 s., ill. Pris kr 15:—.
Norrbotten 1966. Red.: Harald Hvarfner. 311 s., ill. Pris kr 16:—.

Den omfattande publiceringsverksamhet som Norrbottens museum bedriver under landsantikvarie

Harald Hvarfners dynamiska ledning har tidigare återspeglats i Rigs recensensavdelning. Vid sidan om separata arbeten utger föreningen därtill en diger årsbok. Redan årsboken 1963 koncentrerade sig kring ett visst område, Kalixbygden. Följande årgångar har även rubrikmässigt markerat detta: Pitebygden och Pite lappmark, resp. Lulebygden och Lule lappmark. Temakoncentrerade årsböcker torde vara uppe till diskussion litet varstans i årsboksredaktionerna, de kan bidra till ökad medlemsvärkning inom bestämda områden eller intressegrupper, men bereder förvisso samtidigt stora svårigheter för en redaktör som för årsavgifternas in- drivning vill ha ut sin publikation i god tid.

I Norrbotten 1964—65 publiceras bl. a. en rad personliga källdokument om en förgången tids levnadssätt och livsvillkor, vilka samtidigt är allmänmänniskt gripande. Dit hör Kirunalärarynnan Lina Hjorts minnesanteckningar från seklets början och kyrkoherde Winnbergs brev till sin handlare i Piteå 1867—80. Här har också docent Phebe Fjellström återgivit och kommenterat J. A. Nenséns uppteckning av C. F. Alenius skildring av sin tid som lärare i Arjeplog 1808—20, där han också var en av de tidiga nybyggarna. Uppsatsen visar det Nensénska materialets stora värde och angelägenheten av att detta blir utgivet och utnyttjat. Avgörande för Norrbottens utveckling har varit kommunikationernas förbättring. I årgång 1966 skriver nuvarande museidirektören Olov Isaksson under rubriken Kanal eller järnväg? om de undersökningar som gjordes i början av 1800-talet rörande vattenvägarernas utbyggnadsmöjligheter. Det blev dock järnvägsanläggningarna som trots alla svårigheter löste problemet. Och om hur vedervärdigheterna mötte malmbanans först banbygge redan till sjöss berättar Arvid Moberg. Samme författare bidrager också med en historik över hur Norrbottens museum tillkom, förslag om dess grundande väcktes redan så tidigt som 1878.

S. S.

Varbergs museum, årsbok 1967. Red.: Bengt-Arne Person. 191 s., ill. Pris kr 12:—.

”— — — traktens dominerande nisch — jordbruket”. ”— — — en stor och bärkraftig nisch, där konkurrensen från andra befolkningsgrupper var liten — fisket”. ”— — — under 1880-talet, som genombrottet till havsfiskenischen äger rum”.

Genom upprepningarna begriper den inför dessa citat fundersamme läsaren att här inte kan föreliggga något korrekturfel. Och han tror sig förstå att

med ”nisch” menas näringsfång och att ”havsfiskenischen” inte är något annat än havsfisket. Men se, så enkelt var det inte. I en inledande not till den uppsats ur vilken citaten hämtats får man veta, att ”nisch” i anslutning till den norske etnografen Fredrik Barth ”betecknar en individs position i den ekologiska miljön i förhållande till resurser, konkurrenter och avnämare”. Det var som bekant en gång en elak gosse som lurade sin lärarinna att gissa fel genom att sätta handtag på sin pappas morrontofflor.

Amanuensen Orvar Löfgrens här åsyftade uppsats i Varbergs museums årsbok 1967 är i övrigt en förträfflig främst på fältarbete byggd undersökning av hur i bondbyn Galtabäck i mellersta Halland under 1800-talets slut utvecklade sig en kår av yrkesfiskare med sin vid havet särskilda bosättning. Uppsatsen är också berömvärd koncentrerad till sitt huvudproblem: anpassningen till miljöns resurser och den näringsekonomiska utvecklingen. Den mänskliga traditionsbundenheten är nog ofrånkomlig, men man vill helt instämma i författarens mening, att människorna realistiskt såg på de ekonomiska fördelar och risker som nyheter i näringslivet förde med sig. Utvecklingen Galtabäck har haft motsvarigheter i andra landskap, t. ex. i Blekinge. Det är glädjande att Varbergs museum med stöd av landstinget nu med framgång kunnat påbörja undersökningar av det halländska fisket.

I årsboken skriver i övrigt lektor Märta Hähnel om Varbergs fästnings byggnadshistoria och folkskollärare Ernst Walerius om skeppsmotiv på lergodsprodukter från Falkenberg. Även återges en reseberättelse av Pehr Osbeck från 1776 främst med botaniska notiser men också med enstaka kulturhistoriska uppgifter.

S. S.

GERTRUD GRENANDER NYBERG: *Linodling och linnevävning i Själevadsområdet*. Själevads hembygdsförenings skriftserie nr 4. Själevad 1967. 88 s., ill. Pris häft. kr 7:—, inb. 12:—.

Den centrala ställning som linnevävningen även sett ur rikssynpunkt intagit i norra Angermanland har gjort att förf:s skildring naturligt kunnat vidgas utöver det lokala planet. Den ger med utförlig bibliografi en översikt av de olika problem som förts fram och diskuterats beträffande linslödjens sociala och ekonomiska förutsättningar, myndigheternas och affärsintressenternas åtgärder samt — och främst — ifråga om hithörande redskapsbestånd. Förf:s egna ställningstaganden är högst för-

siktiga. I linhanteringsens historia möter såsom framhålls en blandning av stabilitet och förändring, ett växelspel mellan ortsbefolkning och officiella organ. Vad intäkterna från linodlingen kan ha betytt i höjd levnadsstandard har däremot förf. tydligen ansett falla utanför framställningen. I avsnittet om tillverkningen visar förf. hur redskapen i detta område med sin högt uppdrivna hantverksteknik haft en stor differentiering. Detta får sitt särskilda intresse eftersom inte bara spinn- och vävtekniken här upptagits på andra håll utan också tillverkningen av redskap. Ett problem i stort som förf. berör är förhållandet inom området mellan östliga och västliga kontakter och påverkningar.

S. S.

INGEMAR LIMAN OCH ALBERT WIBERG: *Våla skola*. Skrifter från Skansen 3. Stockholm 1967. 147 s., ill. Pris kr 15: —.

Skansen fortsätter att publicera utförliga beskrivningar av sina nyförvärv. Det senaste är Våla skola från nordvästra Västergötland, som 1966 flyttades till friluftsmuseet. I en inledande artikel ger fil. dr. Albert Wiberg några glimtar från den lagstadgade folkskolans förhistoria i Sverige. Redan i ett kungligt cirkulär för jämnt två århundraden sedan föres på tal möjligheten att uppföra särskilda skolhus i församlingarna. Det kom att dröja till 1847 innan detta blev obligatoriskt. Den redogörelse intendent Ingemar Liman med stöd av församlingsprotokollen ger av Våla skolas byggnadshistoria visar de besvärligheter som i de enskilda fallen låg emellan det statliga beslutet och dess lokala verkställighet. Detaljmässigheten i framställningen berättigas av den karaktär av riksläkare som musealt bevarade byggnadsmonument med tiden kommer att få. För en offentlig byggnad finnes en rikedom av källmaterial som sällan står till buds ifråga om hus som varit i enskild ägo. Även protokoll kan dock vara otillförlitliga: enligt beslut skulle huset gulmålas, i verkligheten har man nöjt sig med den billigare rödfärgen. Jämte utanverket skildras också livet i skolan, här med uppteckningar som främsta källmaterial.

S. S.

SVEN B. F. JANSSON: *Skansens runstenar*. Skrifter från Skansen 4. Stockholm 1967. 60 s., ill. Pris kr 5: —.

Den om en rätt kulturminnesvård nitälskande Skansenbesökaren kanske chockeras av att i friluftsmu-

seet få skåda inte mindre än fem runstenar, bortflyttade alltså från sina ursprungliga platser. Men för 70 år sedan var kulturminnesvården i Sverige en annan än nu. "Lägg handen på hjärtat och säg, om det ej varit bättre att de flyttats till en plats, där man tagit vård om dem", skriver Artur Hazelius 1896 till Oscar Montelius, när det gällde att få Vitterhetsakademiens tillstånd till flyttningen. Och erinrar om de många runstenar som veterligen i sen tid försvunnit eller skadats. Den ståtligaste av Skansens runstenar låg också täckt av 60 à 70 lass gödsel när Hazelius ville hämta den. I varje fall har den allmänna runstenskunskapen vunnit på överflyttningen. Skansens runstenar studeras flitigt av besökarna och med riksantikvarie Sven B. F. Janssons elegant skrivna vägledning i handen bör studiet öka i behållning. Genom sin rika illustrering kan skriften läsas även utan monumenten inför ögonen.

S. S.

JÖRAN JOHAN ÖLLER: *Beskrifning öfver Jemshögs sochn i Blekinge*. Faksimilerad nyutgåva. Utg. av Erik Jeppsson, Olofström, 1967 (rekv. från utg.). 398 s. Pris kr 40: —, inb. 45: —.

En av de allra värdefullaste av våra äldre sockenbeskrivningar är prostens J. J. Öllers, tillkommen under 1790-talet och tryckt 1800. Den är ofta citerad i etnologisk litteratur även utanför sitt blekingska sammanhang men har på bokmarknaden varit en raritet. En ny utgivning är därför synnerligen motiverad. Öller var en märklig prästman som med iver att åstadkomma ekonomiska och sociala förbättringar i sin stora församling förenade ett starkt historiskt intresse. Denna dubbla ambition präglar också hans Jämshögsbok. Till tiggeriets och fattigdomens bekämpande framställer han här förslag om lokala arbetsinrättningar och att varje bonde skulle åläggas att anställa arbetslöst folk för jordförbättringar. Till förmån för storfamiljsystemet kritiserar han "undantags"-institutionen. Öller framlägger också sina bekräftande rön om mjöldrygeförgiftningen (för vilka han senare prisbelöntes av Vetenskapsakademien). Han ger en drastisk skildring av svineriet (bokstavligen talat) ifråga om bostadsvanor och hygien men också en så detaljerad interiörbeskrivning, att det är denna som blivit normerande för de museala "blekingestugornas" inredning. Stark är härvid kontrasten till den bostadsstandard som i varje fall storbönderna nådde några årtionden senare med inkomsterna från nyodlingarna som främsta grundval. Öller antyder dock att en ekonomisk differentiering genom svin-

uppfödning på ollonbete redan börjat på 1700-talet. Han ger även värdefulla uppgifter om den snickeri- och träsnidarkonst som frodats i västra Blekinge. I den innehållsrika sockenskildringen ingår också beskrivningar bl. a. av kostvanor, dräktskick, folklynne, sed och tro samt av sockenkyrkan och kyrkolivet. — Boken är utförd i ett särskilt offsetförfarande, "Jemsebymetoden". Med en fak-similutgåva har tydligen avsetts att Öllers bok skulle få ett ökat affektionsvärde. Men dess allmänna läs-värde är även i nutiden så stort, att man kan ifrå-gasätta om inte ett modernt nytryck varit ända-målsenligare.

S. S.

Ystad — den räddade miljön. Sydsvenska Dagbladets årsbok 1968. Red.: RAGNAR GUSTAFSSON. 117 s., ill. Pris inb. kr 38:50.

Sedan 1960 har Sydsvenska Dagbladet i Malmö ut-givit en praktfullt utstyrd årsbok, i flertalet fall med skånska ämnen. Det kulturhistoriskt värde-fullaste bidraget i serien är utan all konkurrens års-boken 1964: Bertil Widerbergs Kameran minnes, fotografi i Malmö 1843—1870. Det ger en ökad prestige åt kulturforskning och kulturminnesvård, att en modern stjärnjournalist som Widerberg äg-nar sin stads byggnadshistoria en sådan stor och allvarlig möda (i boken i samband med fotomotivens datering) samtidigt som han slår vakt om dess minnesmärken genom att i sin tidning med vass penna angripa dagens barbariska rivningsraseri. Sydsvenskans senaste årsbok exemplifierar med all styrka det berättigade i en sådan motkampanj: Ystad — den räddade miljön. Stadsombudsman Sven Carlquist och intendent Nils Olsson ger här glimtar ur stadens äldre historia, liv och leverne. Landsantikvarie Evald Gustafsson berättar om hur med nya fynd franciskanerklostrets byggnadshistoria kan kartläggas. Och som en illustration till det ovan sagda: 1901 konfirmerade stadsfullmäktige med stor majoritet sitt tidigare beslut om kloster-byggnadens rivning. Men moteld tändes och vem vill nu tänka sig Ystad utan klostret. Detsamma gäller dess korsvirkesbyggnader. Hur dessa beva-rats framgår av stadsarkitekt Rune Welins bidrag med den något banala rubriken Att rädda Ystads smycken. Men denna redogörelse för en kvartsse-kellång intensiv och framgångsrik restaurerings-verksamhet är av stort intresse och karakteristiken "smycke" är hämtat ur ett yttrande från riksant-ikvarieämbetet. Saneringsarbetet i Ystad har sitt principiella, förebildliga värde genom målsättning-en att bevara byggnadernas yttre samtidigt som de

göres fullt användbara enligt moderna krav. Bak-om räddningsarbetet ligger såsom Welin också på-pekar den grundliga inventering av den gamla Ystadsbebyggelsen som Nordiska museet utförde på 1930-talet. I hög grad förebildlig är också den eko-nomiska satsning staden själv har gjort. Denna ide-alitet blir inte sämre av att också ge utdelning i form av Ystads ökade attraktion som turiststad. Syd-svenskans årsbok 1968 utgör med sina vackra plan-scher och sin lättlästa text (fastän störd av en tra-sig spaltsättning) en verkningsfull reklam härför.

S. S.

Västerbotten 1967. Västerbottens hem-byggsförenings årsbok. Red.: INGER och SUNE ZACKRISSON, PER-UNO ÅGREN. 325 s., ill.

Årsboken är helt ägnad de gamla kulturkontakterna över Bottniska viken, ett tema som har intresse vida utöver det lokala området. För att få problemet mer mångsidigt belyst har red. låtit med korta översiktsartiklar bl. a. rörande ortnamn och bygg-nadskick komplettera flera längre specialundersök-ningar. En av dessa är professor John Granlunds uppsats om Dihornshällare. Härmed åsyftas en tunn, böjd och med ett håll försedd bräda, som placerades i vaggan för att barnet skulle ha sitt di-horn inom räckhåll. Ett tidigare antagande att red-skapet utgjort det sakliga underlaget för ordet "födkrok" i betydelse av näringsfång avvisas med rätta av Granlund, som framhåller att dihornshäl-larens förekomst är alltför begränsad i tid och rum för att ha kunnat ge upphov till den nämnda språkliga bildningen. I stället pekar Granlund på den begränsade utbredningen på ömse sidor om Bottenviken såsom det intressantaste med redska-pet. Den yngsta generationen folklivsforskare synes ha en viss tendens att undervärdera föremålsstu-diet. Granlunds uppsats ger ett exempel på hur av ett enkelt föremål som dihornshällaren kan dras allmänna slutsatser. Redskapet är ett vittnesbörd om den kulturella enhet som ifrågavarande område utgjort.

Om samhörigheten även inom den andliga kulturen vittnar fil.kand. Sune Jonssons utförliga framställning Om folkliga väckelserörelser i Öster-botten och Västerbotten, åtföljd av en serie foto-grafier visande fromhetslivets synliga gestalt i rums-interiörerna. Det religiösa händelseförloppet blev komplicerat genom att Stockholm tidigast i stor ut-sträckning var den gemensamma kontaktpunkten på grund av det bottniska handelstvångets dirige-ring av seglationen. Kulturkontakterna är i hög

grad beroende av handelsvägarnas gång. Lektor Nils Häggström har i årsboken skrivit om Västerbottens och Österbottens utrikeshandel 1765—1880 och därvid särskilt uppmärksammat skillnaden i utveckling mellan den svenska och finländska sidan. Att det mellan dessa rådde livliga direkta förbindelser exemplifieras åskådligt av folkskollärare Gunnar Rosenholm i hans skildring av bondeseglationen i den österbottniska socknen Solf. Detsamma gäller redaktör Kurt Bobergs Glimtar från trafiken över Kvarken. Till årsbokens allra väsentligaste innehåll hör slutligen professor Göran Lindahls rikt illustrerade uppsats om De botteniska kuststäderna med påpekanden om orsakerna till äldre likhet och sentida olikhet.

S. S.

Från Ystadsspråk till Strindbergsdrama.
Ystads fornminnesförenings skrift nr 11.
Red.: SVEN CARLQUIST och NILS OLSSON.
Ystad 1966. 131 s., ill. Pris kr 15:—.

De båda uppsatser som gett årsskriften dess rubrik torde också kunna påräkna det största allmänna

intresset. Arkivarien Ingemar Ingers redogör för sina undersökningar av Ystadsdialekten och redaktör Orvar Nilsson presenterar läkaren Anders Eliasson, August Strindbergs värd i Ystad som sedan nioporträtterades i *Inferno*. Ystad ligger i gränssområdet mellan två olika bygder, Öster- och Västerlen, men har fastän handelscentrum för båda dock icke verkat utjämnande. Folk från ömse håll hade på sina stadsresor ingen anledning att umgås med varandra. Däremot har läget inverkat på stadens eget språk. Sydostskånskt till sin karaktär influerades det dock även västerifrån, väl huvudsakligen genom inflyttningar. Ingers har också påvisat för Ystad speciella dialektdrag.

Föreningens ordf. stadsombudsman Sven Carlquist fortsätter sina personhistoriska kvartersforskningar. Av innehållet i övrigt kan nämnas framlidne doktor Hugo Englesons ingående beskrivning av den i Ystad 1853 rasande koleraepidemiens topografiska förlopp, i sitt slag en primärundersökning. Förloppet visar, att spridningen främst skedde genom kontaktöverföring med urusla hygieniska förhållanden som bakgrund.

S. S.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällinglockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv*, av Mats Rehnberg. hft 32, inb. 38:—
- Svenskt-judiskt herrgårdsliv* av C. Wilh. Jacobowsky 3:50
- Unnarydsborna. Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början* av Nils-Arvid Bringéus. 34:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek 45:—
- Scots in Sweden* av Jonas Berg och Bo Lagercrantz 7:—
- Nordsvenska studier och essayer* av Manne Hofrén 30:—
- Bastu och torkhus i Nordeuropa* av Ilmar Talve 48:—
- Studier i svenskt repslageri* av Allan Nilson 40:—
- Broderier* av Anna-Maja Nylén .. 5:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow 45:—
- Papers on Folk-Medicine*, utg. av Carl-Herman Tillhagen 15:—
- Flaskor och glas* av Elisa Steenberg 9:—
- Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 48:—
- Dalmålningarna och deras förlagar* av Svante Svärdström 18:—
- Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94* av Anders Fahlbeck .. 35:—
- Ernst och Mimmi* av Per Wästberg 38:—
- Lappmarksgravar* av Ernst Manker 35:—
- Fångstgropar och stalotomter* av Ernst Manker100:—
- Lapparnas heliga ställen* av Ernst Manker100:—
- Modedräkter 1600—1900* av Gunnel Hazelius-Berg 7:—
- Leksaker och spel* av Arne Björnstad 6:—
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg 7:—
- Smycken i svensk ägo* 24:—
- Strängnäsminnen* av Amelie Rundberg 16:—
- Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson 19. 3. 1966* 30:—
- Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse* av Rut Liedgren 15:—, inb. 18:50
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall 40:—
- Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen* av Mats Rehnberg 7:—
- Folkets hus Gersheden* av Rut Liedgren 10:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg 48:—
- Gubbhyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Björnstad 20:—
- Kvarnarna på Tjörn* av Ernst Manker 50:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torsselius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin 75:—

Ny bok från Nordiska museet

UNNARYDSBORNA

Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början.

av Nils-Arvid Bringéus. Pris 34:—

”Bringéus har med sin bok ”Unnarydsborna” inte bara förnyat intresset för folklivsskildraren Djurklou och för livet i S. Unnaryd utan har fördjupat och berikat vår kunskap genom att framlägga själva källmaterialet till Djurklous bok. Den klara dispositionen, det lättförståeliga språket, de belysande kommentarerna samt inte minst de förträffliga illustrationerna är faktorer som samverkar till att göra Bringéus arbete till en sällsynt intressant läsning.”

Birgitta Klarström i Smålandsposten

”Unnarydsborna är en bok som vi har läst med större behållning än någon egentligen kunde vänta av oss.”

Aftonbladet

INTRODUKTION TILL

Folklivsforskningen

Sigfrid Svensson

I denna bok ges en översikt av den moderna folklivsforskningens sätt att arbeta. I korta kapitel framförs i ord och bild prov på olika forskningsproblem och deras behandling, sammanställda så att de ger en helhetssyn över folklivsforskningens resultat och metodik. Boken avslutas med en orienterande bibliografi med anvisningar om läsning på olika områden jämte en översikt av hur universitetsstudierna i ämnet är upplagda.

24:50, inb. 29:50 B

Historieforskningen

Rolf Torstendahl

Denna bok är ett försök till genomgång av de krav man måste ställa på den historiska forskningen som vetenskap beträffande källkritik, objektivitet, etc. Med sin förening av inträngande problembehandling och lätthet och klarhet i stilen riktar den sig till alla som är intresserade av historisk läsning och historiens problem. Rolf Torstendahl är docent i ämnet historia och undervisar vid Uppsala universitet.

15:50, inb. 19:50 B

NATUR OCH KULTUR